

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

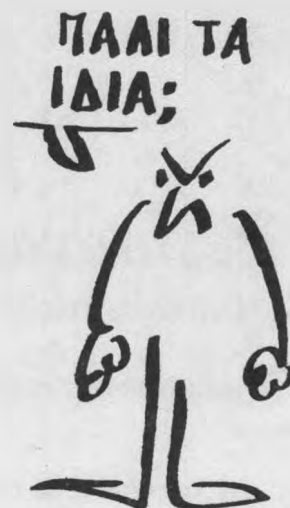
Μηνιαία Έπιθεώρηση • Μάιος 2000 • τεύχος 76 • δρχ. 1000

«Ο ΠΟΛΙΤΗΣ» ΤΟ ΔΙΑΣΚΕΔΑΖΕΙ

Στό γνώριμο από παλιές εποχές, Άλσος της Νέας Σμύρνης, ο ΠΟΛΙΤΗΣ σάς καλεί νά περάσουμε μία όμορφη βραδιά τήν Πέμπτη, 15 Ιουνίου 2000. Έσείς θά δώσετε 6.000 δρχ. τό άτομο καί έμείς θά σάς προσφέρουμε, εκτός από τόν ώραϊο γιά καλοκαιρινή βραδιά χώρο (ας είναι καλά ο Δήμαρχος), φαγητά, κρασιά, χορό καί μουσικές. Όλα περιλαμβάνονται στήν τιμή εισόδου.

Μας γνωρίζετε, ξέρετε καί τίς ανάγκες μας τίς όποιες ή έπιτυχία τής γιορτής μπορεϊ κάπως νά ανακουφίσει.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Μάιος 2000
τεύχος 76 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Άφεί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιώργος Μαργαρίτης, Άπό τή «Συνωμοσία του αίματος» στή «Συνωμοσία του χρήματος».....	5
Κώστας Σταμάτης, Κοπερνίκεια στροφή γιά τήν Άνανεωτική Άριστερά.....	8
Άλέξης Ήρακλείδης, Τό μεγάλο ταμπού: Οί Σλαβομακεδόνες στήν Ελλάδα.....	12
Μπερνάρ Μπουρζονά (μτφρ. Γιώργος Φαράκλας), Ό Μάρξ καί τά δικαιώματα του ανθρώπου.....	18
Χρήστος Σαμουηλίδης, Οί βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου 1950 στή Μακρόνησο.....	26
Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Γρηγόρης. Λ. Βρεφοκρατών.....	29

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Δημήτρης Μαρωνίτης, Ή αρχαία κληρονομιά: Γέφυρες πραγματικές, στημένες, κομμένες.....	34
Άλεξάνδρα Σαμουήλ, Θεόφιλος καί υπερρεαλισμός.....	39
Κώστας Βούλγαρης, Μπάμπης Νοϋτσος, Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	43
Έπιστολές, Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Ή αγωνία όλων μας.....	46

Έξώφυλλο: Παναγία του Πάθους. Δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα, 105,5x77,7 εκ.

ΑΠΟ ΤΗ «ΣΥΝΩΜΟΣΙΑ ΤΟ ΑΙΜΑΤΟΣ» ΣΤΗ «ΣΥΝΩΜΟΣΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ»

Οί πρόοδοι τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας στήν ὁδὸ
τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν διώξεων.

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Ο τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ Ἑλληνική Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀντιλαμβάνεται τό δικαίωμα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν νά πιστεύουν ὅσα οἱ ἴδιοι ἐπιθυμοῦν νά πιστεύουν ἀποτελεῖ ἴσως μία ἀπό τίς πλέον σταθερές καί ἀναλλοίωτες σταθερές τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἡ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι ὄχι μόνο στούς ἐπικριτές της ἀλλά καί ὅσους ἀπλῶς ἀρνοῦνται νά συμπορευθοῦν μέ τούς δικούς της ρυθμούς εἶναι σταθερά ἀποξιοτική, πολύ συχνά στά ὅρια τῆς ἐξύβρισης, καί ἀπροκάλυπτα ἀπειλητική. Δέν ἔχει σημασία ἂν αὐτοί πού ἐκάστοτε δέχονται τά πυρά τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀρθοδοξίας εἶναι ἑτεροδόξοι, ἄθεοι ἢ ἀπλά ὁμόδοξοι, ὑποπτοι γιά αἰρετικές συμπεριφορές. Κοινό χαρακτηριστικό τῶν ἐπιθέσεων εἶναι ὅτι μέ ἐκπληκτική εὐκολία ἀναμειγνύει τά πάντα, σέ στυλ αὐθεντικοῦ ἀχταρμά, τόσο στό ἐπίπεδο τῶν δοξασιῶν, ὅσο καί στό ἐπίπεδο τῶν ἐπιχειρημάτων.

Ἡ βασική ιδέα εἶναι ὅτι τό Ἔθνος ὑπάρχει διά τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τούτου ἡ μεταξύ τους σχέση δέν εἶναι ἀπλά καί μόνο σχέση συμπόρευσης καί συνεργασίας ἀλλά σχέση ἐξάρτησης. Ἐπειδή δέ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὡς προστάτης ἅγιος ἢ ὡς σωτήρια συνειδήση ἀποκτᾷ ἀξία σέ δύσκολους ἰδιαίτερα καιρούς, ὅταν ὁ ἐλληνισμός βρίσκεται ἐν κινδύνῳ, γι' αὐτό καί ὁ ἐκκλησιαστικός λόγος περί τρίτων εἶναι ἀπόλυτα συνωμοσιολογικός, ἐφευρίσκει διαρκῶς συνωμοσίες πού στρέφονται ἐνάντια στήν πίστη καί τήν ὑπόσταση τῶν Ἑλλήνων: ἐνάντια στήν Ἐκκλησία δηλαδή καθὼς ἡ τελευταία θεωρεῖ ὅτι ταυτίζεται καί ἐκφράζει τήν ταυτότητα ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν ἀτυχῶν. Οἱ παραπάνω ἀντιλήψεις καί θέσεις εἶναι δέ τόσο ἀπόλυτες ὥστε ἐλάχιστα περιθώρια ἀφήνουν σέ καλῶς ἐννοούμενες διαπραγματεύσεις.

Ἡ τρέχουσα ἀντίληψη περί ἑτεροδόξων παρουσιάζεται στή σύνοψη τῶν θέσεων τῆς Ἐκκλησίας πού ἔκανε ὁ Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος Θεόκλητος στήν ἐφημερίδα *Τά Νέα*:

«6. Προσηλυτισμός σημαίνει διαφθορά συνειδήσεων, μέ ὅπλο τό χρήμα καί τό συμφέρον. Πρόκειται δηλαδή ὄχι γιά ἰδεολογική μάχη, ἀλλά γιά ποινικό ἀδίκη-

μα ἀπό τούς κυρίως ἐξ Ἀμερικῆς ἰσχυρούς τῶν παραθρησκευτικῶν ὁργανώσεων πού ἐπιχειροῦν νά διευρύνουν τίς “δραστηριότητές τους”.» (...)

«8. Εἶναι ἀνακριβές ὅτι οἱ Μητροπολίτες δίνουν... ἄδεια γιά ἀνεγέρσεις χώρων λατρείας γιά ἑτεροδόξους ἢ ἑτεροθρήσκους. Τήν ἄδεια τήν δίνει τό Ὑπουργεῖο Παιδείας καί προαιρετικά μπορεῖ νά ἐρωτήσῃ τόν Μητροπολίτη, ὡς ἐγκυρο καί ὑπεύθυνο θρησκευτικό ἡγέτη, ἂν πληροῦται ἡ προϋπόθεση, πού ἰσχύει καί γιά τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί πού εἶναι νά ὑπάρχει ποίμνιο γιά νά ἀνεγερθεῖ ναός. Ἀλλιῶς, ἂν δηλαδή δέν ὑπάρχει ποίμνιο, δέν εἶναι ναός γιά νά ἐξυπηρετεῖ τίς λατρευτικές ἀνάγκες τῶν πιστῶν, ἀλλά “μαγαζί” πού τό ἀνοίγουν οἱ οἰκονομικά ἰσχυρές σέκτες πρὸς ἄγρην πελατείας».

Τά περί προσηλυτισμοῦ-ποινικοῦ ἀδικήματος ἀκούγονται ἐλαφρῶς κωμικά καθὼς προέρχονται ἀπό ἓναν χώρο πού ἔχει ἐπιβάλλει ἐπὶ δικαίων καί ἀδίκων τήν ὑποχρεωτική κατήχηση μέσα ἀπό τό ἐκπαιδευτικό σύστημα – ἐξεταστέα μάλιστα ὥστε νά εἶναι κολάσιμη ἡ περιφρόνησή της. Τό ἴδιο καί χειρότερα ἀκούγονται τά περί... ἀναρμοδιότητας στήν ἵδρυση ναῶν ἄλλων θρησκευτικῶν δογμάτων ὅταν εἶναι γνωστές οἱ περιπέτειες τῆς ἵδρυσης τζαμοῦ στήν Ἀττική, ὅπου ἡ Ἐκκλησία τό θέλει κάπου ἀνάμεσα στό Λαύριο καί τήν Μακρόνησο, ἢ τά ὅσα ἀπρόσμενα προκλήθηκαν ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀνακαίνιση τῆς Συναγωγῆς τῶν Χανίων. Θά μπορούσαμε νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα καί τά παθήματα τῶν ὁσων δέν ἀκολουθοῦν τόν κατά τήν Ἐκκλησία Ὁρθόδρομο, τό ἐνδιαφέρον βρίσκεται ὅμως στήν αἰτιολόγησή. Στό ὅτι δηλαδή πίσω ἀπό κάθε μὴ ἐπίσημη πίστη δέν μπορεῖ παρά νά κρύβεται μία συνωμοσία ἰσχυρῶν οἰκονομικῶν κύκλων πού –ἔτσι, ἐπειδή εἶναι πλούσιοι– ἐπιβουλεύονται τό φτωχό καί ἀνάδελφο Ἔθνος καί φυσικά τήν ψυχὴ του, τήν Ἐκκλησία.

Ἡ ιδέα τῆς διεθνούς κατὰ τῆς Ὁρθοδόξίας συνωμοσίας εἶναι ἀπευθείας προσαρμογὴ τῶν παλαιῶν ἀντισημιτικῶν σχημάτων καί θεωριῶν πού τόσο ταλάνισαν τόν σύγχρονο κόσμο μας. Οἱ ρίζες της βρίσκονται ἀ-

πενθείας στην περίοδο ριζοσπαστικοποίησης της αντιεβραϊκής εκστρατείας, από τη δεκαετία του 1890 και μετά. Στην περίοδο αυτή, η θρησκευτική χροιά του αντισημιτισμού, απόκτησε προσδευτικά κοινωνικό και πολιτικό επίχρυσμα. Οι Έβραίοι δέν καταδιώκονταν πλέον ως είδος σύγχρονων μάγων –πού χρειάζονται θυσίες παιδιών για να τιμήσουν τα είδωλα και τόν σατανικό θεό τους– αλλά ως φορείς μίας κοινωνικής και πολιτικής συνωμοσίας που έχει ως στόχο την ανατροπή των αξιών της ανθρωπότητας, την πνευματική και υλική της εξαθλίωση, σε τρόπο ώστε να μην μπορεί να προβάλλει αντίσταση στην κυριαρχία του Κακού. Τό τελευταίο κατά καιρούς παίρνει την μορφή της Πλουτοκρατίας, της Μασωνίας, του Φιλελευθερισμού, του Κομμουνισμού, του Χιλιασμού κ.λπ. κ.λπ. και γενικά όλων των κακών που απειλούν τόν κόσμο. Τό κοινωνικό υπόβαθρο αυτής της προσαρμογής θρискόταν στον μικροαστικό και μεσοαστικό κοινωνικό χώρο, στον όποιο ή αγωνία της κοινωνικής ανέλιξης και προπαντός ή φοβία της κοινωνικής υποβάθμισης, δημιουργούσαν αυτήν την έφιαλτική και καταχθόνα αντίληψη της ιστορίας και του κόσμου.

Η μεγάλη και πολύπλευρη κρίση που προκάλεσε ό παγκόσμιος πόλεμος του 1914-1918 έφερε τά παραπάνω σχήματα στο κεντρικό πολιτικό προσκήνιο. Ό στηριγμένος στη συνωμοσιολογία αντισημιτισμός έγινε βασικό στοιχείο πολιτικής συγκρότησης νέου τύπου κινημάτων, μεταξύ των οποίων, περιοπτη θέση κατέλαβε ό Ναζισμός. Η συνωμοσία των Έβραίων σχετίστηκε μέ την συνωμοσία των Μπολσεβίκων και στίς δύο αυτές απειλές αποδόθηκε όλη ή δυσπραγία του κόσμου. Τό Εύαγγέλιο αυτών των θεωριών υπήρξε ένα σκοτεινής προέλευσης έγχειρίδιο, που άντλοΰσε τά υλικά του –έπιλεκτικά όσο και ανάμεικτα– από τόν θρησκευτικό και πολιτικό μυστικισμό του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Τά «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών», όπως ονομάστηκε αυτό τό έγχειρίδιο είχαν την αφετηρία τους στον τσαρικό αντισημιτισμό, βασικό συστατικό στοιχείο των πανοραδιστικών θεωριών, μέσα από τίς όποιες οι Τσάρροι άσκοΰσαν έξωτερική και ταυτόχρονα καθοριστική πολιτική. Η σχέση των τσαρικών ιδεολογικών έργασηριών και των αναλογούντων μυστικών υπηρεσιών μέ τό πόνημα αυτό, έχει επανειλημμένα καταδειχθεί. Αυτή ή «απόδειξη» της Σιωνιστικής συνωμοσίας και απειλής χρησιμοποιήθηκε και συζητήθηκε πολύ στην προπολεμική –τήν πρίν τό 1914-1918– περίοδο, εξέλιχθηκε όμως σε σημαντικό πολιτικό –θά λέγαμε– κείμενο στη μετά τόν πόλεμο περίοδο. Τότε μεταφράστηκε και εκδόθηκε σε όλες σχεδόν τίς ευρωπαϊκές γλώσσες (και όχι μόνο), υιοθετήθηκε από τά συντηρητικά, άκροδεξιά και αντικομμουνιστικά κινήματα και ένωματώθηκε στον ευρωπαϊκό πολιτικό λόγο. Υπήρξε τό αγαπημένο ανάγνωσμα και έπιχείρημα των Ναζί αλλά και πολλών άλλων. Μεταξύ των τελευταίων ή ήμετέρα Όρθόδοξος Έκκλησία.

Η πρώτη ολοκληρωμένη και πλατιάς κυκλοφορίας

έκδοση των «Πρωτοκόλλων» στά ελληνικά, έγινε, άπ' όσο γνωρίζουμε, στά 1928. Η έκδοση αυτή επέτρεψε τη σύνθεση, τη συγκρότηση και την περαιτέρω καλλιέργεια όλων των προηγούμενων –«περί συνωμοσίας» εναντίον του κόσμου, της θρησκείας και της Ελλάδας– θεωριών. Όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη υπήρχε «άπτη απόδειξη» των έργων της συνωμοσίας, ό παγκόσμιος πόλεμος δηλαδή, έτσι και στην Ελλάδα τό κείμενο αυτό πρόσφερε απαντήσεις για τόν δραματικό περιορισμό του εκτός των συνόρων ελληνισμού μέσα στα στενά –όπως θεωρούσαν– όρια του ελληνικού κράτους. Η εκκλησιαστική προπαγάνδα υιοθέτησε και ένέταξε σε περιοπτη θέση στην κατήχησή της τόσο τά «Πρωτόκολλα» όσο και τά έκπορευόμενα από αυτά. Παρουσιάζει μάλιστα ιδιαίτερο ένδιαφέρον για κάποιον αύριανό ίσως μελετητή, ή βαθμιαία προσαρμογή του σχήματος της παγκόσμιας «κατά των χριστιανικών Έθνών» συνωμοσίας στην ειδικότερη και εθνικότερη «κατά του Έλληνισμού» αντίστοιχη.

«Δύο δέ έχουν οι Ιουδαίοι κατευθύνσεις. Τήν μέν προς τήν γήν της επαγγελίας, ήν και όνειρεύονται ως έδραν του αιώνιου βασιλείου των, τήν δέ κοσμοπολιτικήν, προς κατάκτησιν του κόσμου διά του χρήματος. Πανταχού άκολουθεί αυτούς τό μίσος των πολλών λαών και ή φρικτή μυστική και ένδόμυχος φωνή της συνειδήσεως των, “το αίμα αυτού έφ’ ήμās και επί τά τέκνα ήμών”. Διά τόν ισχυρόν δέ τούτον λόγον, άν και δύνανται ήδη διά της ύλης και του χρήματος αυτών να κυριαρχήσωσι του κόσμου όλου, θέτοντες εις δυσχερής θέσιν τάς τραπέζας έν γένει, τά συνδικάτα και τάς εταιρείας των διαφόρων έπιχειρήσεων, έν τούτοις άδυνατοΰσι να αποφασίσωσι τοιοΰτον τεράστιον έγχειρημα πρό κόσμου αντιπάλου και όλως έχθρικού. Διά τούτο δέ φροντίζουν οι μέν διά των μασονικών στοών, ότε διά συλλόγων και άκαταπαύστων ενεργειών, να εισχωρήσωσι πρώτον πανταχού εις όλους τους κλάδους της παγκοσμίου κινήσεως, και εις όλους τους οργανισμούς των διαφόρων εθνών, δηλ. εις τήν διακυβέρνησιν και διοίκησιν αυτών, εις τήν φιλολογίαν, τήν δικαιοσύνην, τάς αρχάς πάσας και έξουσίας της ανθρωπότητος έτι, και κατ’ όλίγον, διαπλάττοντες τά έθνη κατά τάς σκοτίους και συμφεροντολογικάς αυτών αρχάς και πεποιθήσεις, πειρώνται να ρίψωσιν αυτά εις πάλην έξοντωτικήν ίνα, εκ της τέφρας αυτών, των εθνών δηλ., ανατείλη ήμέρα χαράς και θριάμβου παρὰ τω λαώ του Ισραήλ...».²

Τό αρχικό αυτό σχήμα της κατά των αξιών του πολιτισμού συνωμοσίας, πρώτη προσαρμογή των υπό των «Πρωτοκόλλων» διατυπωμένων, είχε τότε ως στόχο τήν έξυπηρέτηση της αντικομμουνιστικής σταυροφορίας της Έκκλησίας. Στη συνέχεια, αφού αποκαλύπτει τήν ύπαρξη διεθνούς εταιρείας που, μέ όπλο τό χρήμα, συντονίζει τήν ανατροπή των χριστιανικών αξιών του κόσμου, καταφέρει να αποδείξει ότι ή ήγεσία των μπολσεβίκων ήταν όλοι Έβραίοι, ότι οι κομμουνιστές και τά υπόλοιπα «κοινωνιστικά» κινήματα δημιουργή-

θηκαν χάρη στό χρήμα τῆς μυστικῆς «Ἑβραϊκῆς Ἐταιρείας» καί ὅτι πρό τῶν πυλῶν τοῦ πολιτισμοῦ δρίσκεται ὁ κομμουνιστής-Σατανάς. Διά ταῦτα, ὁ «ὀρθόδοξος χριστιανικός κλήρος ἐν τῷ ἔθνει ἔχει μεγίστην ὑποχρέωσιν ὅπως ἐκριζώνῃ τās ἀναρχικάς ἀκάνθας ἐκ τῆς καρδιάς τῶν πιστῶν...». Γιά νά σωθεῖ ὁ πολιτισμός καί τό ἔθνος. Ἀμήν.

Πολλά χρόνια ἀργότερα, ὅταν παρήλθε ὁ χριστιανικός ἐφιάλτης τοῦ κομμουνισμοῦ, παρέμεινε, στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ σκοτεινὴ, διὰ τοῦ χρήματος, συνωμοσία ἐναντίον τῆς καί ἐναντίον τοῦ ποιμνίου τῆς ἐξακολουθεῖ νά δρίσκεται σέ ἐξέλιξη. Ἡ προάσπιση ἀξιών ἐξειδικεύτηκε στό ἐπίπεδο τοῦ ἔθνους καί ὄχι στό ἀόριστο ἀντίστοιχο τοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ καθὼς τό τελευταῖο τό πολυδιαφύμιζαν οἱ Ναζί, πράγμα ἐνοχλητικό στή μετὰ τό 1945 περίοδο. Ὅταν στά 1979, σέ μία παροδική ἔξαρση τοῦ ἀντισημιτισμοῦ στήν Ἑλλάδα, τό Κεντρικὸ Ἰσραηλιτικὸ Συμβούλιο τῆς χώρας τόλμησε νά διαμαρτυρηθεῖ γι’ αὐτήν τὴν ἀνάμιξη τῶν Ἰσραηλιτῶν μέ κάθε εἶδους ἐχθρική πρὸς τὴν Ἐκκλησία θεωρία, πῆρε τὴν ἀκόλουθη ἀπάντησι:

(1) Εἰς τό ὑπὸ ἡμερομ. 11.11.1936 περιοδικόν ΘΕΜΙΣ τόμ. 1936, σελ. 1001, ἀναγράφεται γνωμάτευσις τοῦ Ἀρείου Πάγου, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Χιλιασμός χαρακτηρίζεται δημιούργημα τοῦ «Σιωνισμοῦ», ὅστις ἐργάζεται διὰ τὴν ἐπιτυχίαν ἰδρυσεως «Παγκόσμιου Θεοκρατικοῦ Ἰουδαϊκοῦ Βασιλείου».

(2) Τό Πλημμελειοδικεῖον Χανίων ἐπίσης, διὰ τῆς ὑπ’ ἀριθ. 561/5.3.1937 ἀποφάσεώς του λέγει: ὅτι ὁ Χιλιασμός δέν εἶναι θρησκευτικὴ αἵρεσις, ἀλλὰ πολιτικὴ ὀργάνωσις πού ἐργάζεται διὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν πολιτικῆς καί Ἐγκοσμίου κυβερνήσεως ἐν Παλαιστίνῃ, μέ ἔδραν τὴν Ἱερουσαλήμ, τὰ ἱμπεριαλιστικά ὄνειρα τῶν «Σιωνιστῶν» ἐνσαρκούσης, κατασφυοφαντοῦν δέ τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν καί τό Ἑλληνικὸ ἔθνος διότι ἔτσι τοὺς συμφέρει.

(3) Τό Ἀρχιεπίσκοπον τῆς Χωροφυλακῆς εἰς τὴν ὑπ’ ἀριθ. 121/1/14α/25.10.47 ἐγκύκλιόν του τονίζει ὅτι: «Ὁ Χιλιασμός εἶναι κεκαλυμμένη ἀλλόθρησκος κοσμοκρατορικὴ πολιτικὴ Ὄργάνωσις καί ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας, τῶν θεσμῶν τοῦ ἔθνους καί τῆς Χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἐξαγγέλουσα τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐκλεκτῆς φυλῆς τοῦ Θεοῦ (Ἑβραίων), ἣτις θά κυβερνήσῃ ὁλόκληρον τόν κόσμον...».³

Τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι σαφῶς ἐνδιαφέροντα, ἰδιαίτερα ἂν προσέξῃ κανεὶς τίς ἡμερομηνίας δημιουργίας τους. Ὁ τότε «διάλογος» μεταξύ τῆς Ι.Μ. τοῦ Λαγκαδά καί τοῦ Κ.Ι.Σ., πιστοποίησε πάντως τὴν δυναμικὴ τῶν παλαιῶν ἀντισημιτικῶν θεωριῶν στίς μέρες μας. Τό γεγονός ὅτι ἡ σημερινὴ ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας προσθέτει στήν παλαιὰ περὶ «συνωμοσία τοῦ χρήματος» θεωρία, τὴν Συνθήκην τοῦ Σέγγεν, τὴν ἀμερικανικὴν πλουτοκρατίαν (ἐβραϊκὴ φυναικὰ στὰ φυλετικῶς ἀσθενή μάρτια τους), τὴν παγκοσμιοποίησιν, ἀνανεώνει καί καθιστᾷ ἐπικαίρη τὴν παλαιὰ περὶ συνωμοσίας ιδέα. Εἰ-

ναι καί αὐτό μία μορφή –ἐκκλησιαστικοῦ– ἐκσυγχρονισμοῦ.

Δυσκολεύομαι νά ἀπαντήσω στό ἐρώτημα τοῦ ἐάν ὅλα αὐτὰ πρέπει νά τὰ θεωρήσῃ κανεὶς γραφικότητες ἢ νά τὰ πάρει στὰ σοβαρά. Ἄν καί θεωρῶ ἄκρως ἐνοχλητικό στὴν αὐγὴ τοῦ νέου αἰῶνα νά ὑποχρεωνόμαστε νά μιλάμε γιὰ κείμενα καί θεωρίες πού ἔδωσαν τὴν ἀναγκαίαν «θεωρητικὴν» βάση γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ μεγαλύτερου ἐγκλήματος πού ἡ σύγχρονη ἀνθρωπότητα γνώρισε, ἡ ὅλη κατάσταση συνηγορεῖ πρὸς τό δεύτερο. Ἡ Ἐκκλησία στὴ χώρα μας, στηριγμένη σέ μία ἰσχυρότατη οἰκονομικὴ βάση, λειτουργεῖ ταυτόχρονα ὡς δημόσια ὑπηρεσία, ὡς σύστημα προσφορᾶς πελατειακοῦ τύπου ὑπηρεσιῶν, ὡς ἰδιότυπο ἀνώτατο δικαστήριον πού ἀπειλητικὰ ἐπιβλέπει πολιτεία καί κοινωνία, ὡς ἐπίσημος καί ἀναγκαστικός κυβερνητικός σύμβουλος σέ ἓνα εὐρὺ φάσμα πολιτικῶν ζητημάτων, ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ὡς τὴν παιδείαν καί ἀπὸ θέματα διοικήσεως ὡς ζητήματα ἀρχαιολογίας καί πολεοδομίας. Ἡ ἐκπόρευση φυλετικῶν, καθαρὰ ναζιστικοῦ τύπου θεωριῶν, ἀπὸ ἓνα τόσο ἰσχυρὸ σχῆμα, ἀποτελεῖ ὅπωσδήποτε πηγὴ ἀνησυχίας. Πέρα ἀπὸ τίς ταυτότητες, ἡ χώρα προχωρᾷ σέ σχήματα ὀξύμωρα καί ἐπικίνδυνα. Δέν εἶναι ἄραγε τέτοιο τό γεγονός ὅτι σὺν ὀνόματι τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» ἡ Ἐκκλησία ἐτοιμάζεται νά εἰσπράξῃ εὐρωπαϊκὰ κονδύλια γιὰ νά καλλιεργήσῃ μεταξὺ ἄλλων καθαρὰ ἀντιδραστικὰς, ὁλοκληρωτικὰς καί ἐπικίνδυνες θεωρίες;

Μισόν αἰῶνα μετὰ τὸν ναζισμό, σέ ἓνα κράτος πού πραγματικὰ σέβεται τοὺς πολίτες του, τό σφράγισμα τῶν πολιτῶν, διὰ τῶν ταυτοτήτων τους, μέ τό κίτρινο ἀστέρι τῆς φυλετικῆς κατωτερότητας, τῆς θρησκευτικῆς ταξινόμησεως καί τῆς ἀναπόδεικτης ἐνοχῆς θά ἔπρεπε ἀπλᾶ καί μόνο νά προκαλεῖ ριγὴ ἀποτροπιασμοῦ. Τό γεγονός ὅτι γίνεται σοβαρὴ «συζήτηση» –τί ἀκριβῶς νά συζητήσῃς μέ τοὺς ὁπαδοὺς τέτοιων πρακτικῶν;– μαρτυρεῖ τὴν ποιότητα τῆς κοινωνίας ὅπου ζοῦμε. Πιστοποιεῖ δέ τὴν ἀνάγκη ἄμεσης διακοπῆς τῆς ἰδιαίτερα στενῆς θέσεως πού συνδέει Κράτος καί Ἐκκλησία. Πρόκειται γιὰ ζήτημα βαθύτατα πολιτικό, ἢ μὴ ἐπίλυση τοῦ ὁποίου καθιστᾷ τὰ περὶ ἐκσυγχρονισμοῦ ρητορικὰ σχήματα, κενὰ ὁποιοῦδήποτε περιεχομένου. Στὴν προάσπιση τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης δρισκόμαστε ἀκόμα γιὰ ὅσους δέν τό ἔχουν ἢ δέν θέλουν νά τό ἔχουν ἀντιληφθεῖ.

1. *Τὰ Νέα*, 22 Μαΐου 2000.

2. Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτου, Καθηγητοῦ Ἀρχιμανδρίτου, *Ἰουδαϊσμός - Κομμουνισμός*, Ἀθήνα, «Κήρυξ τῆς Ἀλήθειας», 1933, σ. 8-9.

3. Ἀναστασάκης Γεώργιος, Ἀρχιμανδρίτης, Ἱεροκλήρυκας, *Ὁ Σιωνισμός ἐλεγχόμενος*. Ἀπάντησις πρὸς τό *Κεντρικόν Ἰσραηλιτικόν Συμβούλιον*, Λαγκαδᾶς, 1979, σ. 8-9.

ΚΟΠΕΡΝΙΚΕΙΑ ΣΤΡΟΦΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΝΕΩΤΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

του Κώστα Σταμάτη

Τό όνομα του Κοπέρνικου στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης έχει συνδεθεί με μία ουσιαστική αλλαγή επιστημολογικού παραδείγματος. Αυτός έκρινε ως επιστημονικώς προσφορότερη τη —θέληση για την εποχή του— υπόθεση εργασίας, ότι δεν είναι ο Ήλιος που κινείται γύρω από τη Γη, αλλά το αντίστροφο συμβαίνει. 'Ανάλογη επανάσταση επιχειρήθηκε από τον Κάντ στη φιλοσοφία, όπως είναι γνωστό. 'Η ανθρώπινη συνείδηση δεν προσανατολίζεται παθητικά προς κάτι τό εξωτερικό από αυτήν. 'Αλλά είναι ή ίδια που συλλαμβάνει, αυτόνομα και ενεργητικά, τους αναγκαίους υπερβατολογικούς όρους για τη γνώση, την πράξη, την αισθητική απόλαυση. Τό ίδιο ισχύει και για την πολιτική δράση και τις αρχές που πρέπει να τη διέπουν. Μήπως ή ιδέα της κοπερνίκειας στροφής θά μπορούσε να υποδοθηθεί να κατανοήσουν οι αριστεροί αυτού του τόπου τους όρους θέσης της πολιτικής τους συνείδησης; 'Ετσι ώστε μονάχα στη συνέχεια να μπορεί να κριθεί τό συνεχώς επανερχόμενο ζήτημα των πολιτικών συμμαχιών της ανανεωτικής 'Αριστεράς;

Ι. Λόγος ύπαρξης της 'Αριστεράς ή ιστορική προοπτική του σοσιαλισμού

Α. Οί πρόσφατες βουλευτικές εκλογές επανέφεραν —μέ τρόπο καταλυτικό πλέον— για την ελληνική ανανεωτική 'Αριστερά τό ζήτημα του λόγου ύπαρξης και δράσης της. 'Η κυρίαρχη αυτοκατανόηση του πολιτικού

αυτού χώρου εκφράζεται με όρους γεωγραφικούς. 'Υποτίθεται ότι αυτός εύσκεται κάπου ανάμεσα στό ΠΑΣΟΚ και στό ΚΚΕ. 'Οπότε υπό αυτό τό πρίσμα «υπάρχουν δύο σαφείς στρατηγικές. 'Η μία είναι ό «πόλος της αριστεράς», κυρίως μέ τό ΚΚΕ. 'Η άλλη είναι ή ανασύνθεση του πόλου του προοδευτικού εκσυγχρονισμού, ή μετεξέλιξη του άγονου δικομματισμού σέ γόνιμο διπολισμό» (ρητώς έτσι ό Νίκος Μπίστης, *Αύγή*, 16 'Απρ. 2000).

Πιστεύω ότι πρόκειται για θεμελιωδώς έσφαλμένη τοποθέτηση, διότι σφαλεροί είναι οί ίδιοι οί όροι υπό τους όποιους τίθεται. Τό «πρώτον ψεύδος» στό όποιο αυτή βασίζεται είναι ότι ή ανανεωτική 'Αριστερά (δέν μπορεί παρά νά) έτεροπροσδιορίζεται. 'Ηδη ή τοποθέτηση αυτή πλήττεται από πλήρη σημασιολογική άκαθοριστία, έμφορτη ώστόσο πολιτικών συνεπειών. 'Από την ίδια έννοιολογική άκατανοησία διαπερνάται και ό φόβος μήπως μία πολιτικώς άνάρμοστη έπιλογή «μās βγάλει όριστικά από τό κέντρο των εξελίξεων αλλά και από την πολιτική ζωή».

Ποιό είναι άραγε τό άκριβές νόημα τέτοιων γνωσεοθεωρητικώς συγκεχυμένων δηλώσεων; 'Αραγε αυτές άποτελούν έμπειρική διαπίστωση, αναλυτική κρίση ή δεοντολογική πρόταση; 'Εξ ίσου συσκοτισμένη έννοιολογικώς είναι και ή πολιτική άπόληξη της τοποθέτησης αυτής. 'Υποτίθεται ό* ή ανανεωτική 'Αριστερά δέν έχει άλλη έπιλογή παρά νά έλθει σέ πολιτική συνεννόηση είτε μέ τόν δεξιό είτε μέ τόν αριστερό γείτονά της, πάντα σύμφωνα μέ την ίδια θολή τοπογραφία.

Η δεύτερη θεωρητική και πολιτική άτασθαλία αυτής της σκέψης είναι η ακόλουθη. Αυτή δείχνει να *άναζητεί* τό λόγο ύπαρξης ενός κόμματος με βάση κάποια *έπιφαινόμενα της συγκρότησης της κοινωνίας*, όπως είναι οι *εκάστοτε κεντρικοί ανταγωνιστές* στον *πολιτικό στίβο*. Δεν τό πράττει —όπως αντιθέτως θά *όφειλε*— με βάση κάποιον *αναστοχασμό* πάνω στά *στοιχεία βάθους* που συγκροτούν την *αστική κοινωνία*. Ούτε και με *αναφορά* στίς *άξίες* χειραφέτησης από τίς *σχέσεις* *έκμετάλλευσης*, *ταξικής κυριαρχίας* και *οικολογικής διακινδύνευσης* της *ύψηλίου*, που *συνδέονται* *έγγενως* με τόν *κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής* και *άνταλ-λαγής*.

Τί άλλο *υποδηλώνει* ή *άνοικτη πρόταση* να *συνδρά-*μουμε σέ *μεταμόρφωση* του «*άγονου δικομματισμού* σέ *ύγιή διπολισμό*»; *Υπαινίσσεται* *ακριβώς* μία *στενή* —και *γραφειοκρατική*— *άντίληψη* της *ίδιας* της *πολιτι-κής*. Ός *πεδίου κινήσεων* που *ελαύνονται* από *προθέ-*σεις *άσπιλες* από *έπώδυνες* *άναφορές* σέ *κοινωνικές* *δομές*, σέ *εuryτέρα* *συμφέροντα* και *καλώς νοούμενες* *προσδοκίες*. *Δίχως* *σύνδεση* *πρός* *κοινωνικά κινήματα*, *πρός* *ταξικούς* και *άλλους* *άνταγωνισμούς* κλπ. Χωρίς *άναφορά* στούς *άναγκαίους* *όρους* για *τήν* *άναπαρα-*γωγή *τών* *κοινωνιών*, οι *όποιοι* *άπειλούνται* από *τήν* *καταστροφική* *ροπή* του *καπιταλισμού*.

Β. Φοβούμαι λοιπόν ότι *χρειάζεται* να *ξεκινήσουμε* και *πάλι* από *τήν* *άλφαβήτα* της *πολιτικής φιλοσοφίας* και της *κριτικής κοινωνικής θεωρίας*. "Ας τό *δοκιμά-*

σουμε *έντελως* *έπιγραμματικά*. Η *υπόθεση* της *άνα-*νεωτικής *'Αριστεράς* είναι *κάτι* που *υπερβαίνει* τόν *έκάστοτε* *υπαρκτό* *πολιτικό φορέα* της. *Υπερβαίνει* *κατά* *πολύ* *έπίσης* *τήν* *ιστορικώς* *συγκυριακή* *άντίληψη* που *συμβαίνει* να *έχουν* οι *συνανήκοντες* σέ *αυτόν* *άρι-*στεροί *πολίτες*, οι *συμπαθούντες* ή και οι *άντίπαλοί* του. *Υπερακοντίζει* *άκόμη* τόν *έκάστοτε* *τρέχοντα* *συ-*σχετισμό *πολιτικών δυνάμεων* και *τίς* *συνδεόμενες* με *αυτόν* *ίδιατερότητες* του *κομματικού* *παιγνιδιού* *όρι-*σμένης *χώρας* ή *συγκεκριμένου* *συνόλου* *χωρών*.

Έστω ότι *έπιχειρούμε* να *άποτιμήσουμε* *σφαιρικά* τόν *ΣΥΝ*, που *έκφράζει* *στή* *χώρα* *μας* —*κυρίως* και *όχι* *κατ'* *άποκλειστικότητα*— τό *χώρο* της *άνανεωτικής* *'Αριστεράς*. Ποιό *θά* *ήταν* τό *κριτήριο* *παρόμοιας* *άπο-*τίμησης, *αν* *όχι* ή *δέουσα* *φυσιογνωμία* της *άνανεωτι-κής* *'Αριστεράς*; *Αλλά*, *πάλι*, *αυτή* ή *τελευταία* *πώς* *άλλιώς* *μπορεί* να *συγκροτηθεί* *έν* *τέλει*, *αν* *όχι* με *βά-*ση *μία* *κριτική* *θεωρία* της *άστικής* *κοινωνίας* και του *καπιταλισμού*; *Δηλαδή* *μία* *θεωρία* που *θά* *ξεκινούσε* και *ή* *ίδια* με τό *βαθύτατα* *άξιολογικό* *έρωτημα*: *μή-*πως *τά* *κοινωνικά* *πράγματα* *θά* *άξιζε* τόν *κόπο* να *είναι* *διαφορετικά* *καμωμένα* σέ *σχέση* με *τή* *διάρθρω-*σή τους στον *υπαρκτό* *καπιταλισμό*;

Μονάχα *ύστερα* από *τή* *θέση* *τέτοιων* *προεισαγωγι-κών* *έρωτημάτων*, *μπορούμε* να *άντιληφθούμε* τό *άλη-*θινό *βάθος* του *τετριμμένου* *ίσχυρισμού* όλων *μας* για «*τήν* *αυτόνομη* *ύπαρξη* του *κόμματος* της *άνανεωτικής* *'Αριστεράς*». Καμία *αυτονομία* *ύπαρξης* *δέν* *μπορεί* να *θεμελιωθεί*, *ένόσω* *όρισμένοι* *έπιλέγουν* να *τήν* *έννοούν*

μέ ὅρους ἑτεροκαθορισμοῦ. Ἐνόσω δηλαδή προσδιορίζουν τό λόγο τῆς ὑπαρξῆς τῆς Ἀριστερᾶς σέ σχέση μέ κάτι ἐξωτερικό ὡς πρὸς τὴν ἴδια, μέ κριτήριο αὐτό πού κάποιοι ἄλλοι πολιτικοί χῶροι ὄντως εἶναι ἢ διακηρύσσουν ὅτι εἶναι.

Μέ μία κοπερνίκεια στροφή στήν αὐτοκατανόησή μας, ἡ στρατηγική φυσιογνωμία τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς ἀνασυγκροτεῖται σέ ἐντελῶς ἄλλη βάση. Πρωτίστως προσδιορίζεται σέ σχέση μέ τίς οὐσιώδεις διαρθρώσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας πού πρέπει νά ἀλλάξουν. Μέ ποιο γνῶρισμα; Μέ τό ἐνδιαφέρον νά παρασκευασθοῦν ἱστορικά προϋποθέσεις γιά οὐσιαστική ἰσότητα, γιά πραγματική ἐλευθερία, γιά κοινωνική δικαιοσύνη γιά ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου γένους, δίχως διακρίσεις. Δηλαδή μακροπροθέσμως γιά ὑπέρβαση τοῦ καπιταλισμοῦ, κατὰ τὰ λοιπὰ μέ διατήρηση καί ἐμπλουτισμό τοῦ ἀξιακοῦ ἀποθεματικοῦ τῆς νεωτεριστικῆς γιά ἴση ἐλευθερία ὅλων τῶν ἀνθρώπων καί ὅλων τῶν λαῶν.

II. Πολιτικές συμμαχίες καί ἀνανεωτική Ἀριστερά

A. Γιά ἓνα ζωντανό πολιτικό χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι ἀναπότρεπτο τό περίφημο ζήτημα τῶν πολιτικῶν συμμαχιῶν νά ἐπανέρχεται ὡς θέμα συζήτησης. Ὡστόσο, ἂν ὁμιλοῦμε γιά κάτι βαθύτερο καί ὁργανικότερο ἀπό μία καιροσκοπική συνενῆυση μέ ὁποιοδήποτε, τότε εἴμαστε ἀναγκασμένοι καί ἐμεῖς καί οἱ ἐν δυνάμει συνομιλητές μας νά τοποθετηθοῦμε ἐπὶ τῆς οὐσίας.

Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι τότε νά προβοῦμε σέ κρίσιμες ἀναγωγές στίς ὑποκείμενες κοινωνικές διαρθρώσεις καί νά λάβουμε θέση ὡς πρὸς τοὺς κοινωνικούς ἀνταγωνισμούς. Νά ἐντοπίσουμε μέ εἰλικρίνεια καί εἰς βάθος τὰ διακυβεύματα καί νά στοχασθοῦμε προγράμματα κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων. Νά ἐπεξεργασθοῦμε περιγράμματα διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν, πού νά διανοίγουν διόδους γιά μία σοσιαλιστική καί οἰκολογική ἀναμόρφωση τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν. Καί ὅλα αὐτά μέ ἐκατέρωθεν σοδαρή δέσμευση γιά τὴν προώθηση τῶν προσδλεπόμενων μεταρρυθμίσεων, μέ ἓνα ὄντως ἐναλλακτικό πρόγραμμα διακυβέρνησης, ἀντάξιο τῆς σοσιαλιστικῆς καί οἰκολογικῆς Ἀριστερᾶς. Ἐν ὀλίγοις, ἀναζητοῦμε μία πολιτική ριζοσπαστικοῦ μεταρρυθμιζομένου καί ὄχι ἀπλῆς ἀναπαλαίωσης τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἀνταποκρίνονται ὅμως ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον τὰ ἀνωτέρω στήν εἰσήγηση νά συμπράξουμε σέ «μετεξέλιξη τοῦ ἀγονοῦ δικομματισμοῦ σέ γόνιμο (sic) διπολισμό»; Τό μόνο θεωρητικῶς ἐνδιαφέρον ἐπιχείρημα πού προβάλλεται ὑπὲρ παρόμοιας προοπτικῆς ἀφορᾷ μία διερμηνεία τῆς κυρίαρχης ἀντίθεσης σήμερα στόν ἀναπτυγμένο καπιταλισμό. Ὑποτίθεται λοιπόν ὅτι ἡ κυρίαρχη ἀντίθεση σήμερα εἶναι, ἀπό τὴν μία πλευρά, ἡ ἐπιλογή τοῦ αὐτοματισμοῦ τῆς ἀγορᾶς, ἀπό τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ρύθμιση καί οἱ κοινωνικός ἔλεγχος ἐπὶ τῆς

ἀγορᾶς. Καί στά δύο ἄκρα αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης ὀρισμένοι, μέ ἰδιαίτερη ἐλαφρύτητα, τοποθετοῦν ἐν Ἑλλάδι τὴ Νέα Δημοκρατία ἀπέναντι στοῦ –ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο (!)– ΠΑΣΟΚ. Ὡς δύο πολιτικές οἰκογένειες πού διαμορφώνουν, ὁθῆθεν, ἓναν ἀληθινὸ πολιτικό διπολισμό.

B. Δύο λογιῶν εἶναι οἱ ἀπαραίτητες ἐνστάσεις σέ αὐτὴ τὴν ἐκπληκτικὴν θέση. Πρῶτον ὅτι αὐτὴ ἀφορμᾶται ἀπὸ μία ἐντελῶς ἐπιφανειακὴ ἀλλὰ καί ἐσφαλμένη κατανόηση τῆς πραγματικότητος. Καί δεύτερον, ὅτι ὑπαγορεύει μία πρόταση περὶ τοῦ πρακτεοῦ ἀναιρετικῆς γιά τὴν ἀνανεωτικὴν Ἀριστερά.

α) Ὡς πρὸς τό πρῶτο ζήτημα, πράγματι, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὑποθέτει ἀξιωματικά ὅτι τό μόνο πού ἔχει ἀπομείνει στή σύγχρονη πολιτικὴ κονίστρα εἶναι δύο ποιοτικά διαφορετικοὶ πόλοι, προφανῶς αὐτὸς τῆς Δεξιᾶς καί ἐκεῖνος τῆς Κεντροαριστερᾶς. Πράγμα ἐντελῶς ἀμφίβολο, ὥστόσο. Πανθομολογούμενη εἶναι πλέον ἡ παρούσα σύγκλιση, ἂν ὄχι ταῦτιση, ἀνάμεσα στά κόμματα ἐξουσίας, ὡς δυνάμεις τῆς νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.

Κατ' ἀρχὰς εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον ὁποιαδήποτε καπιταλιστικὴ οἰκονομία νά λειτουργήσει μέ ἀπόλυτο αὐτοματισμό τῆς ἀγορᾶς, γιά λόγους πού ἤδη ἡ κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία ἔχει ἀναλύσει ἐπαρκῶς. Μία στρατηγικὴ συνεποῦς αὐτοματισμοῦ τῆς ἀγορᾶς θὰ ἀπέληγε σέ ἀναρχοῦμενο χάος, δηλαδή σέ διάλυση τῶν ἰδιῶν τῶν ὅρων τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἄρα πρόκειται ἐν πολλοῖς γιά ψευδοδύλημα. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται ἀπλῶς γιά ζήτημα δοσολογίας, μέ διατήρηση τῆς ἰδίας –κοινωνικά ἀνάληπτης– θεραπευτικῆς ἀγωγῆς.

Ἀλλὰ καί περαιτέρω σέ ποιὲς ἀπὸ τίς βασικὲς κατευθύνσεις γιά τὴν διεύθυνση τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν διαφωνοῦν ἐδῶ καί χρόνια οἱ κυρίαρχες πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Δεξιᾶς καί τῆς Κεντροαριστερᾶς; Εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀμφότερες θεωροῦν ὅτι ἡ ἐπιβαλλόμενη πορεία διακυβέρνησης εἶναι «μονόδρομος»; Μήπως διαφωνοῦν οὐσιωδῶς σχετικὰ μέ τίς ἀποκρατικοποιήσεις, τὴν ἀποδιάρθρωση τῆς προστασίας τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τὴν συρρίκνωση τοῦ ἀσφαλιστικοῦ καί τοῦ συνταξιοδοτικοῦ συστήματος, τὴν διανεκὴ δημοσιονομικὴ αὐστηρότητα, γιά τὰ ἀδιάπτωτα προνόμια ὑπὲρ τῶν κατόχων κεφαλαίου καί τῆς ἐργοδοσίας, ὡς πρὸς τὴν ἀφυδάτωση τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς τοῦ δημόσιου τομέα; Δηλαδή, κοντολογίς, μήπως διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν διάλυση τοῦ μεταπολεμικοῦ κοινωνικοῦ κράτους, ὑπὲρ τῆς διεθνούς ἀρχουσας τάξης;

Ὅχι μόνο στήν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καί διεθνῶς ἐδραιώνεται ἓνας «διπολισμὸς τοῦ μεσαίου χώρου καί τῆς ἐνιαίας ἀγοραίας σκέψης». Σέ αὐτόν προσκολλῶνται καθεστωτικά πολιτικά σχήματα μέ ὀνομαστικὲς διαφορές, ἄσχετα ἀπὸ τυχόν διαφορὲς στίς ἰδεολογικὲς τους

καταβολές καί πέρα από τίς ρητορικές διαμάχες τους. Γιατί τάχα δέν θά ήταν κάλλιστα ἐφικτή σήμερα μία συμμαχική κυβέρνηση ανάμεσα σέ τέτοιες δυνάμεις, μέ αποκλεισμό τῆς ἐναπομένουσας 'Αριστερᾶς; 'Εξ ἄλλου ἡ εὐρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία ἔχει ἱκανή ἐμπειρία μεταπολεμικά ἀπό συμμαχίες τύπου *grosse Koalition*.

δ) Ὡς πρὸς τὸ δεῦτερο ζήτημα, πάλι, ἡ κρινόμενη ἀντίληψη προδήλως ἀποδέχεται ὡς ἀξεπέραστο τὸν καπιταλιστικό ὀρίζοντα τῆς ὕστερης νεωτερικότητας. Εἰδικότερα ἀποδέχεται τὸν «ἐκσυγχρονισμό» τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ μέ τούς ὅρους τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἰδεολογικῆς κυριαρχίας τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ὑπαινίσσεται ὅτι τὸ «σύγχρονο» πρέπει νά διατηρηθεῖ διὰ τοῦ περαιτέρω ἐκ-συγχρονισμοῦ του. Τουναντίον, ἡ σοσιαλιστική ἱστορική προοπτική ἐκλαμβάνει τὸ «σύγχρονο» ὡς δεκτικό μετασχηματισμοῦ του, διαμέσου μιᾶς σειρᾶς διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν καί ρήξεων. Πρὸς ὄφελος γενικεύσεων συμφερόντων τῆς κοινωνίας καί ὄχι πρὸς ὄφελος τῶν ἰδιοτελῶν συμφερόντων τῶν κεφαλαιούχων.

Σέ συμβολικό ἐπίπεδο ἡ κρινόμενη ἀντίληψη ὑποκαθιστᾷ τὴν κρίσιμη καί ριζοσπαστική τομὴ: Δεξιά/'Αριστερά, μέ μία ἀνώδυνη καί κομπορμιστική διάκριση: κεντροδεξιά/κεντροαριστερά. Αὐτὸ δέν εἶναι πιά πρόταση γιά «ἀποσαφήνιση» τῆς στρατηγικῆς φυσιογνωμίας τῆς ἀνανεωτικῆς 'Αριστερᾶς, ἀλλὰ πρόταση γιά τὴν αὐτοκατάργησή της.

Εἶναι ἰδιαιτέρως εὐγλωττο ὅτι ὁρισμένοι ἐγκαλοῦν τὸν ΣΥΝ ὅτι διολισθαίνει σέ μία «ἀντικαπιταλιστική» προοπτική, γιά τὸ λόγο ὅτι προσδίδει σέ μία συμπίεση μέ δυνάμεις τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης καί τῆς ριζοσπαστικῆς οἰκολογίας. Προφανῶς παρόμοιος ψόγος σημειολογικά μονάχα ἀπὸ τῆ σκοπιά μιᾶς «φιλοκαπιταλιστικῆς» προοπτικῆς ἔχει νόημα. Λησμονοῦν ὅμως πὺς ὅ,τι καλύτερο ἔχει νά ἐπιδείξει ὁ δυτικός καπιταλισμός, τὸ κοινωνικό κράτος μεταπολεμικά, ἐπιβλήθηκε ἐκ τῶν κάτω, ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγώνα, ἀσφαλῶς, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ ἰσχυρές δυνάμεις σοσιαλιστικῆς καί κομμουνιστικῆς, δηλαδή «ἀντικαπιταλιστικῆς» προοπτικῆς. Τὸ ἴδιο συνέβη ἐξ ἄλλου καί μέ τὴ μετατροπὴ τῶν φιλελεύθερων ὀλιγαρχιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα σέ πολιτεύματα πολιτικῆς δημοκρατίας μέ καθολικὴ ψηφοφορία.

Ἀνάλογα ἰσχύουν καί σήμερα, μολονότι –ἢ ἴσως ἀκριβῶς ἐπειδὴ– ἡ εὐρύτερη ἱστορική συγκυρία εἶναι δυσμενέστερη. Ὅποιοσδήποτε «κοινωνικός ἐλεγχος», ἀκόμη καί ἡ παραμικρότερη «ρύθμιση» ἐπὶ τῆς διεθνοποιημένης οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς, θά καταστοῦν ἐφικτά μονάχα ἐφόσον σέ αὐτὴν ἀντιταχθοῦν διεθνῶς κινήματα, ἡ προοπτικὴ τῶν ὁποίων νά πηγαίνει ἀκόμη μακρύτερα. Ἀν κάτι τέτοιο δέν συμβεῖ, τότε οἱ λαοὶ θά συνεχίσουν νά εἶναι ἀνήμποροι νά ἐπιβάλλουν στοὺς κυβερνήτες τους καί στὴν ἀσودοσία τοῦ κεφαλαίου ἀκόμη καί τὸ αὐτονόητο, ὅπως π.χ. τὴ λήψη μέτρων γιά τὴ μείωση τῆς τρύπας τοῦ ὄζοντος στὴν ἀτμόσφαιρα.

Μᾶς ἐρωτοῦν ἐπίμονα: σέ ποιόν πολιτικὸ συγγενικό χῶρο ἀπευθυνόμαστε τέλος πάντων ὡς εὐρωπαϊκὴ ἀνανεωτικὴ 'Αριστερά; Ἡ ἀπάντηση εἶναι κατὰ δάθος ἴδια ἐδῶ καί ἐνάμισυ αἰῶνα. Ἀπευθυνόμαστε σέ κάθε σκεπτόμενο ἄνθρωπο μέ συνείδηση ἠθικῆς εὐθύνης. Ἄν αὐτοὶ πειθοῦν ὅτι οἱ ἀπαλευθερωτικὲς ἰδέες τῆς 'Αριστερᾶς ἀξίζει νά καρπίσουν, τότε θά δημιουργηθοῦν πραγματικὲς προϋποθέσεις γιά οὐσιαστικὲς καί εὐρύτερες κοινωνικὲς συμμαχίες.

Ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς διάλυσης ἢ ἐνός σταδιακοῦ ἀφανισμοῦ, μᾶς καλοῦν νά στρέξουμε συνειδητὰ μία ἀλλαγὴ πεδίου δράσης καί μετάλλαξη ταυτότητας. Πιθανῶς πρὸς μία ἀναδιάταξη τοῦ πολιτικοῦ συστήματος πρὸς τὸ «διπολικό» ἀμερικανικὸ πρότυπο, στό ὁποῖο δέν καταλείπεται οὔτε ἴντσα ἐδάφους γιά κάποιον ὄντως ριζοσπαστικὸ πολιτικὸ χῶρο σοσιαλιστικῆς προοπτικῆς. Ἐδῶ δέν πρόκειται, ἐπομένως, ἀπλῶς γιά ἐπιλογὴ τοῦ πρόσφορου πολιτικοῦ συμμάχου. Πρόκειται γιά ἀπάρνηση τῆς ταυτότητας τῆς 'Αριστερᾶς, τοῦ παρελθόντος της καί τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς της.

Καί ὅλα αὐτὰ δίχως τὸ παραμικρὸ σχῆμα πολιτικῆς καί κοινωνικῆς θεωρίας, ποῦ νά δικαιολογεῖ παρόμοιο ἀναπροσανατολισμό. Ἀπλῶς μέ μία ἐπιπόλαιη καί ἀοριστόλογη διάθεση «προσαρμογῆς τῆς 'Αριστερᾶς στὰ νέα δεδομένα». Ἡ ἀκόμη χειρότερα ὑπὸ τὸ ἀγχος ὁρισμένων ἀνυπόμονων «νά ἀναλάβουμε τὸ μερίδιο κυβερνητικῶν εὐθυνῶν ποῦ μᾶς ἀναλογεῖ». Ἡ 'Αριστερά δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι πολύχρωμη καί πολυφωνική. Δέν ἔχει ὅμως τὴν πολυτέλεια ἢ τὴν ἀνευθυνότητα νά εἶναι παρδαλή. Οὔτε καί μπορεῖ νά παρασύρεται σέ σημεῖο ὥστε τίς ἀγχωτικὲς πολιτικὲς βλέψεις ὁρισμένων στελεχῶν της σέ συγκεκριμένη ἱστορική συγκυρία νά τίς ἐκλαμβάνει ὡς νέα πολιτικὴ θεωρία, καθοριστικὴ γιά τὸν ἴδιο τὸ λόγο τῆς ὑπαρξῆς της.

Ἐν κατακλείδι, ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀνανεωτικὴ 'Αριστερά οὐδόλως ἀρνεῖται ἐκ προοιμίου τὴν προοπτικὴ ἐνός εὐρέος πολιτικοῦ συνασπισμοῦ, στόχος τοῦ ὁποίου θά ἦταν ἡ ὑπεράσπιση τῶν ὅρων ζωῆς ποῦ ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὸν σύγχρονο διεθνοποιημένο καπιταλισμό. Ἐστὼ καί μέ τὸν περιορισμένο σκοπὸ νά ἐπιβληθοῦν ρυθμίσεις, ὅρια καί κοινωνικὸς ἐλεγχος πάνω στίς ἀγορές. Προφανῶς σέ παρόμοιο συνασπισμό θά συμπεριλαμβανόνταν ἰσχυρές δυνάμεις τῆς σοσιαλδημοκρατίας.

Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει κυρίως μία τολμηρὴ ἀλλαγὴ πλεύσης τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Προσπατεῖ μία ἀποχώρησή τους ἀπὸ τὸ νεοσυντηρητικὸ πρότυπο ἀκυβέρνησης, πρὸς μία κατεῦθυνση, ἂν μὴ τί ἄλλο, συνεποῦς κεῖνσιανισμοῦ. Κάτι παραπλήσιο προσφάτως δοκιμάσθηκε δειλά στὴν Ἰσπανία. Ἐνόσω ὅμως τὸ ζητούμενο αὐτὸ μένει ἀνικανοποίητο, τὰ ὅποια παράπονα πρέπει νά ἀποτείνονται πρὸς τὸν ἀληθινὸ ἀποδέκτη τους: πρὸς ὅσους ἐφαρμόζουν ἐξακολουθητικὰ δεξιὰ πολιτικὴ, ἐνῶ ἡ ἐπωνυμία τους συνεχίζει νά ἀναγράφει τὴν ξεθωριασμένη ἐκφραση: «σοσιαλιστικὴ κίνημα».

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΤΑΜΠΟΥ: ΟΙ ΣΛΑΒΟΜΑΚΕΔΟΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τό βιβλίο τοῦ Τάσου Κωστόπουλου *Ἡ ἀπαγορευμένη γλώσσα καί ὀρισμένες ἐπιπλέον σκέψεις*

τοῦ Ἀλέξη Ἡρακλείδη

Υπάρχει πληθώρα πολιτικῶν καί στρατηγικῶν πού ἔχουν προκρίνει τά κράτη γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς πολιτισμικῆς διαφορετικότητας. Ἡ συζήτηση ἔχει ἐμπλουτιστεῖ ἀπό διαφορετικές προσεγγίσεις π.χ. ἀπό τό πῶς δημιουργήθηκαν τά σύγχρονα κράτη ἢ τό συγκεκριμένο κράτος, ἀπό τό ρόλο τοῦ ἐθνικισμοῦ καί τῆς συναφοῦς ἐθνικῆς ἢ ἐθνοτικῆς ταυτότητας-ταύτισης, ἀπό τήν ὀπτική τῶν ἐθνοτικῶν συγκρούσεων ἢ ἐπαναστάσεων, ἀπό τό κανάλι κράτος δικαίου-ἀνθρώπινα δικαιώματα-μὴ διακρίσεις, ἀπό τή σκοπιὰ τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ καί τῆς δημοκρατίας («ἐθνικῆς» αὐστηρὰ πλειοψηφικῆς ἢ πολιτισμικά πλουραλιστικῆς) ἀπό τή ματιά τῆς σχέσης τοῦ Ἑμεῖς καί ὁ Ἄλλος.

Σήμερα θεωρεῖται σχεδόν κοινότυπο νά λεχθεῖ ὅτι ἡ στάση πού τηρεῖ ἓνα κράτος ἐναντι τῶν πολιτισμικά διαφορετικῶν ομάδων στό ἔδαφός του εἶναι ἐνδεικτική τῆς ποιότητας τῆς δημοκρατίας καί τοῦ κράτους δικαίου. Πέρα ἀπό θέμα δικαίου, ἀρχῶν καί ποιότητος πολιτισμοῦ, ἡ στάση πού προκρίνει ἡ κυρίαρχη ἐθνότητα ἐναντι τῆς περιφερειακῆς πολιτισμικῆς μειονότητας-ἐθνότητας εἶναι καθοριστική γιά τήν ἐκκόλαψη μίας ἐθνοτικῆς διένεξης καί γιά τήν περαιτέρω πορεία τῆς.

Ἡ ἐπίσημη Ἑλλάδα καί ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀποχρώσεων βρίσκονται δυστυχῶς ἐνάντια σέ αὐτό τό πνεῦμα τῶν καιρῶν. Ἀντιμετωπίζουν μέ δυσπιστία αὐτές τίς ἐξελίξεις πρὸς μία πιό ἀνεκτική καί πολυπολιτισμική κοινωνία, σέ σημεῖο ὥστε ἀκόμη καί ἡ λέξη μειονότητα νά κρίνεται ὡς ὑποπτη καί ἐπικίνδυνη, ὄργανο «ξένου δακτύλου». Δύο εἶναι τά μεγάλα ταμποῦ, ἡ ἐθνοτική-ἐθνική ταυτότητα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Θράκης καί ἡ ὑπαρξη (σλαβο)μακεδονικῆς γλώσσας καί (σλαβο)μα-

κεδονικῆς ἐθνοτικῆς ομάδας ἢ μειονότητας στή Δυτική Μακεδονία. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ ἐπίσημη Ἑλλάδα τά τελευταῖα χρόνια (ἀπό τό 1991) ἔχει φθάσει –μέ δυσκολία– νά δέχεται τήν ὑπαρξη «ἐθνοτικῆς ομάδας» τουρκικῆς καταγωγῆς (ἢ «τουρκογενῶν»).¹ Στήν ἄλλη περίπτωση εἶναι ἀποδεκτό –πάλι μέ δυσκολία– ὅτι ἴσως κάποιοι, ἐλάχιστοι ψελλίζουν καμία φορὰ «μία σλαβική διάλεκτο» πού δέν ἀντιστοιχεῖ σέ γραπτή-φιλολογική γλώσσα καί πάντως ὅτι αὐτό τό «ἐπάραιο ἰδίωμα» δέν τοὺς καθιστᾷ ξεχωριστή γλωσσική ομάδα ἢ μειονότητα. Ἀπλούστατα δέν ὑφίστανται. Πρόκειται γιά ἐπινόηση τῶν γνωστῶν καί μὴ ἐξαιρετέων ἀντιπάλων τῆς Ἑλλάδας («Σκόπια», ΗΠΑ, Τουρκία, «ἡ Δύση» ἢ, γιά ὀρισμένους ἀκόμη καί «σιωνιστικός δάκτυλος»), γιά νά ἀποδυναμώσουν καί νά ἀποσταθεροποιήσουν τήν Ἑλλάδα, τό ζηλευτό «λίκνο τοῦ πολιτισμοῦ».

Τό πόσο βαθιά ριζωμένο εἶναι τό ταμποῦ τῶν Σλαβομακεδόνων (ἀκριβέστερα ἐθνοτικά Μακεδόνων) καταδεικνύεται ἀπό δύο χαρακτηριστικές τοποθετήσεις δύο μᾶλλον Ἑλλήνων πολιτικῶν, ὄχι γνωστῶν γιά ἐθνικιστικές ἐξάρσεις καί κορῶνες, τοῦ Κωστή Στεφανόπουλου καί τοῦ Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Ὁ πρῶτος ὡς πρόεδρος τοῦ μικροῦ του κόμματος, εἶχε ὑποστηρίξει στή Βουλή, στά σοβαρά, ὅτι ἡ σλαβική αὐτή διάλεκτος εἶναι στήν οὐσία –ὡς πρὸς τό συντακτικό– ἐλληνικά! Ὁ δέ δεύτερος ἔχει μιλήσει γιά «μειονότητα φάντασμα» καί ἐπέμενε σέ αὐτό νά συμφωνήσῃ καί ἡ βόρεια γείτων, ἡ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας. Καί μπροστά σέ τέτοιες δηλώσεις οὐδεὶς καγχάζει, τουλάχιστον δημόσια, ἀντίθετα μέ σοβαρότητα συμφωνοῦν (οἱ πιό καλά πληροφορημένοι, βέβαια, κλίνουν τό μάτι μέ νόημα). Πρόκειται ἄλλωστε γιά ἀπόψεις πού θεωροῦνται ἀπόλυτα ἐγκυρες (ἢ γιά τοὺς

πραγματιστές, απαραίτητες για λόγους «έθνικης σκοπιμότητας») και όχι για εκφάνσεις του γνωστού εθνικιστικού Λόγου. Δυστυχώς όμως στα δύο αυτά ταμπού που αναφέραμε ή διάκριση μεταξύ εθνικιστικού και μη εθνικιστικού Λόγου είναι δυσδιάκριτη.

Τό τελικό αποτέλεσμα αυτού του στρουθοκαμηλισμού είναι να γνωρίζουμε ελάχιστα για τους Έλληνες υπηκόους που μιλούσαν ή μιλούν ως μητρική γλώσσα βουλγάρικά ή σλαβομακεδονικά ή αισθάνονται ότι ανήκουν σε άλλη πολιτισμική ή εθνοτική ομάδα από την ελληνική. Διαθέτουμε μόνο ψιχία από την καθιερωμένη μη στρατευμένη ελληνική βιβλιογραφία (κυρίως από τό έργο του Ευάγγελου Κωφοῦ) ή από τις πιο πρόσφατες μελέτες ανθρωπολόγων, ιστορικών ή γλωσσολόγων που ασχολούνται με πτυχές του ζητήματος ή εστιάζουν την προσοχή τους σε περιορισμένη τοπική κλίμακα. Μεταξύ των πολλών κενών που έχουμε είναι και ή ελληνική πολιτική έναντι των Σλαβοφώνων. Τό κενό αυτό ήρθε να καλύψει, σε αξιοσημείωτο βαθμό, τό βιβλίο του Τάσου Κωστόπουλου, *Η απαγορευμένη γλώσσα: κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία* (Αθήνα, εκδόσεις Μαύρη Λίστα, 2000). Η μελέτη αυτή ενσωματώνει με πληρότητα τό σύνολο της γνωστής βιβλιογραφίας και παρουσιάζει μεγάλη πρωτοτυπία με τά νέα στοιχεία που φέρνει από απόρρητες εκθέσεις, εισηγήσεις, υπηρεσιακά έγγραφα, συλλογές αρχείων που περιέργως δέν είχαν χρησιμοποιηθεί ως τώρα, καθώς και πληροφορίες από τόν τύπο της εποχής, ειδικά τόν τοπικό. Τά πλέον πρωτότυπα μέρη της μελέτης αυτής αφορούν τή δεκαετία του 1930, τήν περίοδο 1952-1967, τή Χούντα και από τή Μεταπολίτευση, τήν περίοδο 1981-1991.

Ένα βασικό συμπέρασμα της μελέτης του Κωστόπουλου είναι ή πρωτοφανής συνέπεια της ελληνικής πολιτικής και ή όμοφωνία των χειριστών του θέματος. Υπάρχουν ελάχιστες παραλλαγές από τή μία περίοδο στην άλλη ως προς τήν κυρίαρχη τοποθέτηση, ότι δηλαδή πρόκειται για «μίασμα» «τρισκατάρατο», για «καρκίνωμα» του έθνους που πρέπει πάσει θυσία να εξαφανιστεί. Οί δύο δικτατορικές περίοδοι (μεταξική και Χούντα) απλώς ενίσχυσαν τήν καταστολή και τήν έκαναν πιο βίαιη και χονδροειδή. Όπως σημειώνουν και άλλοι μελετητές στο μέτρο που ή άφομοίωση ήταν ήπια, είχε αποτέλεσμα —ειδικά στο επίπεδο του γλωσσικού εξελληνισμού— και τό αντίθετο συνέβαινε όταν ήταν πιο σκληρή και αυθαίρετη.

Θά σταχυολογήσω όρισμένα από τά σημεία του βιβλίου —πρωτότυπα ή μη— που κατά τήν γνώμη μου αξίζει να συγκρατήσει κανείς για τήν ανίχνευση του όλου προβλήματος. Ιδιαίτερα χρήσιμη και κατατοπιστική είναι ή καταγραφή του αριθμού των Σλαβομακεδόνων, στην «ιστορική Μακεδονία» (ελληνική Μακεδονία) από τις αρχές του αιώνα έως τό 1951 (πού έλαβε χώρα ή τελευταία απογραφή που αναφέρεται σε γλώσσες). Στην ευρύτερη Μακεδονία και στή δυτική

Θράκη, υπερεπερνούσαν πληθυσμιακά κατά πολύ οι Μουσουλμάνοι με δεύτερη πολυπληθέστερη ομάδα τους σλαβοφώνους (βουλγαρόφωνους-μακεδονόφωνους). Από τις έμπιστευτικές ελληνικές καταγραφές —και όχι τις προπαγανδιστικές που έχουν περάσει στην ελληνική εθνική αφήγηση— προκύπτει ότι ακόμη και στην «ιστορική Μακεδονία» (τό νότιο μισό της Μακεδονίας που διεκδικούσαν οι Έλληνες), οι ελληνόφωνοι δέν ξεπερνούσαν τό 38% των Χριστιανών και μόνο με τήν προσθήκη των βλαχόφωνων και των πατριαρχικών σλαβοφώνων έφθαναν τό 68%. Αντίθετα, στην περιοχή αυτή της νότιας Μακεδονίας, οι βουλγαρόφωνοι-μακεδονόφωνοι (πατριαρχικοί και έξαρχικοί) ξεπερνούσαν τό 50%. Στη συνέχεια ή χώρα σώθηκε από τό προφανές εθνοτικό πρόβλημα που είχε μία και «άπελευθέρωσε» πολύ περισσότερη περιοχή από αυτή στην οποία πλειοψηφούσε, με τή βίαιη εκδίωξη των σλαβοφώνων και μουσουλμάνων από τόν προελαύνοντα ελληνικό στρατό και, στή συνέχεια, με τήν προαιρετική ανταλλαγή πληθυσμών με τή Βουλγαρία και τήν εγκατάσταση του όγκου των προσφύγων από τή Μικρά Ασία στή Μακεδονία (κεντρική και ανατολική καθώς και στή δυτική Θράκη). Έτσι τό πρόβλημα παρέμενε κυρίως για τή δυτική Μακεδονία, που ανερχόταν στο διόλου εύκαταφρόνητο αριθμό των 200.000 κατοίκων, δηλαδή σαφώς πάνω από τά δύο τρίτα του πληθυσμού της περιοχής (και τουλάχιστον 8% επί του συνόλου του πληθυσμού της χώρας). Η επόμενη μεγάλη ευκαιρία για μετακίνηση (δηλαδή βίαια εκδίωξη) ήρθε βέβαια με τό τέλος του Έμφύλιου τό 1948-1950.

Πολύ χρήσιμες είναι και οι διευκρινίσεις που κάνει ο Κωστόπουλος σε σχέση με τή γλώσσα, σε μία επιτυχή προσπάθεια σύνοψης της σχετικής βιβλιογραφίας. Η διεθνής γλωσσολογική βιβλιογραφία κινείται μεταξύ της ύπαρξης μίας ευδιάκριτης διαλέκτου της φιλολογικής βουλγαρικής που δημιουργήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα και της ύπαρξης δύο αυτότελων κλάδων της βουλγαρο-μακεδονικής γλωσσικής ομάδας των νοτιοσλαβικών γλωσσών (ή άλλη ομάδα νοτιοσλαβικών γλωσσών είναι βέβαια τά σερβοκροατικά). Μία χονδρική διάκριση που μπορεί να γίνει σε σχέση με τή Μακεδονία είναι μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής όχθης του Στρυμώνα (με τήν ανατολική να κλείνει προς τά βουλγαρικά και τή δυτική προς τά σλαβομακεδονικά). Κλειδί στην κατανόηση του ξεκινήματος της σταδιακής αποξένωσης μεταξύ Βουλγάρων και Σλαβομακεδόνων (εθνοτικά Μακεδόνων) είναι τό γεγονός ότι ή φιλολογική βουλγαρική επέλεξε τελικά τήν ανατολική θρακομοισιακή διάλεκτο, αντί της δυτικής, κάτι που, όπως φαίνεται, δυσάρεστησε ιδιαίτερα τους Σλαβομακεδόνες (ακριδέστερα δυτικούς βουλγαρόφωνους τότε). Η αντίστοιχη επίσημη ελληνική τοποθέτηση παρουσιάζει εδώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον, με κάλυψη πάντα τά «έθνικά θέματα» από τήν ελληνική «επιστημονική» βιβλιογραφία της εποχής. Έτσι αρχικά, από τά τέλη του 19ου αιώνα ως τό 1920 γίνεται λόγος για

«μακεδονική» καί ὄχι βουλγαρική γλώσσα, προφανῶς σκοπίμως πρό τοῦ φόβου τῆς βουλγαρικής ἐπέκτασης, γιατί στά ψιθυριστά παραδέχονται ὅτι δέν μιλᾶν... γαλλικά² ἀλλά βουλγάρικα ἢ κάτι σάν βουλγάρικα. Αὐτό συνεχιζεται, μέ παραλλαγές (π.χ. Σλαβομακεδόνες), ὥς τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στή συνέχεια, μέ τή δημιουργία τῆς φιλολογικῆς μακεδονικῆς στή Γιουγκοσλαβία, τό 1945, πολιτικοί, ἐπιστήμονες καί προπαγανδιστές ἀπορρίπτουν τό «τιτοϊκό» αὐτό «κατασκευάσμα» καί λογίζουν τό «τοπικό» «σλαβικό ἰδίωμα» ὡς κατ' οὐσίαν βουλγάρικα. Καθ' ὅλο αὐτό διάστημα, ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα μέχρι σήμερα, πολύ σεβαστοί ἐθνικοί ταγοί (φιλόλογοι, ἱστορικοί καί πολιτικοί) διατείνονται ὅτι πρόκειται γιά ἑλληνικά παραφθαρμένα, στήν οὐσία γιά τά ἀρχαῖα ἑλληνικά τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (!) ἢ ὅτι οἱ κατευθεῖαν αὐτοί ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων χρειάστηκε νά μάθουν αὐτό τό σλαβικό ἰδίωμα γιά νά μποροῦν νά συνεννοηθοῦν μέ τούς σλαβόφωνους ὑποτακτικούς τους καί ἄλλα εὐφάνταστα (δέν μᾶς ἐξηγοῦν βέβαια γιατί ξέχασαν τά ἑλληνικά καί προτίμησαν τή «δάρβαρη» αὐτή ντοπιολαλιά).

Ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἕως τό 1951 μέχρι σήμερα ἡ ἑλληνική πολιτική καταστολῆς-ἀφομοίωσης παρουσιάζει τήν ἀκόλουθη πορεία:

- Μέχρι τόν Μακεδονικό Ἀγώνα: ἐξελληνισμός μέσω τῶν ἑλληνικῶν σχολείων στήν Ὀθωμανική Μακεδονία.
- Μακεδονικός ἀγώνας (1904-1908): τρομοκρατία ἀπό τούς Μακεδονομάχους, καταστροφή μνημείων κλπ.
- 1912-1913: βίαιη ἐκδίωξη, κήψιμο χωριῶν ἀπό τόν ἑλληνικό στρατό, καταστροφή μνημείων κλπ.
- 1918-1924: ἐνσωμάτωση τῶν Νέων Χωρῶν, διά τῆς προπαγάνδας καί τῆς παιδείας καί ἀλλοίωση τοῦ πληθυσμοῦ μέ τήν προώθηση ἐκεῖ τῶν προσφύγων (ἀρπαγή χωραφιών καί οἰκιῶν ἀπό τούς πρόσφυγες μέ κάλυψη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους) καί μέ τίς ἀνταλλαγές πληθυσμῶν μέ τή Βουλγαρία.
- 1924-1927: περίοδος σύντομης ἀναγνώρισης τῆς «μακεδονικῆς γλώσσας», δεσμεύσεις γιά σχολεῖα στή γλώσσα αὐτή (Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφός) καί ἐκπόνηση ἐνός ἀλφαβηταρίου (τό Abecedar) ὄχι ὅμως στή κυριλική ἀλλά στή λατινική ἀλφάβητο.
- 1928-1935: ἡ σχετική ἥπια ἀφομοίωση τῆς «ἀσταθούς καί ρευστῆς συνείδησης» τῶν σλαβοφώνων, μέ κύρια ἔμφαση στόν γλωσσικό ἐξελληνισμό μέσω τῆς παιδείας, τήν προπαγάνδα, τήν ἀλλαγὴ τῶν τοπωνυμίων καί ὀνομάτων τῶν σλαβόφωνων καί, ἐνίοτε, μέ ἐκφοβισμό ἀπό φασιστικές παρακρατικές ὁργανώσεις, ὅπως ἡ περίφημη Ἑθνική Ἐνωση Ἑλλάς (γνωστή γιά τό πογκρόμ στό ἐβραϊκό προάστιο τῆς Θεσσαλονίκης Κάμπελ).
- 1936-1940: ἡ τρομοκρατία τοῦ Νέου Κράτους τοῦ Μεταξᾶ, μέ τήν ἐπίσημη ποινικοποίηση τοῦ «ιδιώματος», βασανιστήρια (τό περίφημο ρετινὸλαδο πού εἶχαν δοκιμάσει καί οἱ ἀριστεροί κλπ.), ἐκτοπισμούς κλπ. Ἐπίσης δημιουργήθηκε ἐπιτηρούμενη ζώ-

νη ἑκατοντάδων χιλιομέτρων καί ἐποικισμοί ἀπό ἑλληνοφώνους.

- 1941-1951: ἡ τριπλή διεκδίκηση τῶν Σλαβομακεδόνων, ἀπό τή Βουλγαρία, ἀπό τό ΕΑΜ καί ἀπό τούς Παρτιζάνους τοῦ Τίτο (ὑπὸ τόν Τέμπο) καί ἡ τελική ἐκδίωξη-ἀπέλαση μεγάλου μέρους τους (μέχρι 60.000) καί μέ 20.000 θύματα τῶν συμπλοκῶν τῆς ἐποχῆς), μέ πρόσχημα τή συνεργασία τους μέ τό Ε-ΑΜ.

Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει ἴσως νά γίνουν δύο-τρεῖς ἐπισημάνσεις. Ἡ πολιτική Μεταξᾶ δέν ἦταν κάτι τό καινούργιο καί ξένο, ὅπως διατείνεται ἡ ἐθνική ἑλληνική ἀφήγηση γιά τό χειρισμό τοῦ Σλαβομακεδονικοῦ. Δέν διέφερε καί πάρα πολύ ἀπό τήν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία, ἀπλῶς ἔφερνε τό ὅλο σκεπτικό στή λογική του κατάληξη, τήν ἀπαγόρευση στήν πράξη, στή νομική ποινικοποίηση, τήν ἐμμεση βία στήν ὠμή βία. Ἡ δέ πολιτική Μεταξᾶ παρήγαγε «τά ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀποτελέσματα ἀπό τά ἐπιδιωκόμενα» (σελ. 177), σέ σημεῖο ὥστε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐάγγελος Κωφός στό κλασικό του ἔργο τοῦ 1964, *Nationalism and Communism in Macedonia*, νά ἀναδιώσει ἡ ἀντίσταση μεταξύ τῶν Βουλγαροφίλων ἀλλά καί ἡ ἐχθρότητα «τῶν Σλαβοφώνων τῆς ἑλληνικῆς παράταξης» (σελ. 178). Ὅσο γιά τήν ἥπια διαδικασία ἀφομοίωσης διά τῆς ἐκπαίδευσης, εἶχε ἐπιτυχία, ὑπὸ τήν ἔννοια ὅτι οἱ νέες γενιές ἔγιναν δίγλωσσες. Πλήν ὅμως ὅτι αὐτή ἡ στρατηγική δέν ἦταν ἀποτελεσματική στό πολιτικό ἐπίπεδο, στήν ἐξάλειψη δηλαδή τῆς σλαβοφωνίας καί τῆς ξεχωριστῆς τους ἐθνοτικῆς ταυτότητας.³

Στή συνέχεια περάσαμε στή φάση τῆς ἐπίσημης σιωπῆς, τοῦ «ἀνύπαρκτου προβλήματος», δηλαδή τήν κατεξοχὴν περίοδο πού τό θέμα ἔγινε τό μεγάλο ταμποῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς καί ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Εἶχαμε στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 τήν ἀναγκαστική ἀπαλλοτρίωση (διά νόμου) τῶν περιουσιῶν τῶν Σλαβομακεδόνων πού φρονεῖθκαν ἢ ἐκδιώχθηκαν ἢ ἔφυγαν μόνοι τους. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὅμως τό ὑλικό γιά τήν κατακραυγή εἶναι ἰδιαίτερα πενιχρό καθώς τώρα πιά θεωροῦνται ἀνύπαρκτοι, εἰδικά μετά τήν ἀπογραφή τοῦ 1951. Στήν ἀπογραφή καταγράφονται ὡς σλαβόφωνοι 41.167 ἐνῶ τό 1965 σέ ἀπόρρητη ἐκθεση τοῦ τότε Διευθυντῆ Βαλκανικῶν Ὑποθέσεων, Δημήτρη Μπίτσιου, μετά ἀπό ἐνημερωτικό ταξίδι του στή δυτική Μακεδονία μέ τόν Κωφό, ὑπολογίζονται σέ 130.000 μέ 150.000. Μετά τό 1951 ἡ Μακεδονία θεωρεῖται δημόσια καί ἐπίσημα ὡς πέρα ὡς πέρα ἑλληνική (βλέπε π.χ. δήλωση τοῦ Ἀβέρωφ ὡς ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν στή Βουλὴ, 1959), θέση πού ἐπαναλαμβάνεται μέχρι καί σήμερα, στήν Ἑλλάδα ἀλλά καί σέ διεθνή fora.

Τά μέτρα τώρα εἶναι ἓνα μαπαράς «ἐθνικῆς ἠθικῆς διαπαιδαγώγησης» γιά τήν ὀριστική ἐξάλειψη τοῦ ιδιώματος, αὐτοῦ τοῦ «μεγάλου ἐθνικοῦ κινδύνου» ἀπό τήν παρουσία «συμπαγοῦς ξενόφωνου μειονότητας» σέ νευραλγική συνοριακή περιοχὴ πού μπορεῖ νά

έπηρεαστεί από την έκ δορράν προπαγάνδα καί αυτή τών «έν τῷ έξωτερικῷ δρωσῶν σλαβομακεδονικῶν καί βουλγαρικῶν ὀργανώσεων». Πρωταγωνιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς γιά τήν ἀντιμετώπιση του εἶχε ἡ Α Διεύθυνση τοῦ ΥΠΕΞ (Βαλκανικῶν ὑποθέσεων), ἡ ΚΥΠ καί τό ΓΕΕΘΑ. Τό Ὑπόμνημα τοῦ ἀρχηγοῦ ΓΕΕΘΑ ἀντιστρατήγου Φροντιστῆ, τό 1958 (δλέπε σελ. 230-1), προῖόν σύσκεψης μέ τούς γνωστούς χειριστές τοῦ ἐθνικά εὐαίσθητου αὐτοῦ θέματος, προέδλεπε διάθεση εἰδικῶν μυστικῶν κονδυλίων, ἐντονη δραστηριοποίηση τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν καί τοῦ ΙΜΧΑ γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς σλαβομακεδονικῆς προπαγάνδας, «παντοία μέτρα φύσεως ἐκπαιδευτικῆς, ἀστυνομικῆς, στρατιωτικῆς κλπ. πρὸς ἀφομοίωσιν καί ἐξελληνισμόν τῶν Σλαυοφώνων». Ἐπίσης ὑπόθαψη τῆς μετανάστευσης, σταθερή ἀρνηση τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ καί προσεκτική μεταφορά ἀτόμων ὁμιλούντων τό ἰδίωμα σέ σημεία νοτίως τοῦ Ἀλιάκμονος. Ὅπως σημειώνει μεταγενέστερη ἐκθεση τῆς Α1 Διεύθυνσης τοῦ ΥΠΕΞ (1963), τό Ὑπόμνημα Φροντιστῆ υἱοθετήθηκε ἀλλά σέ ἡπιότερη μορφή (μέχρι τήν ἔλευση τῆς Χούντας). Ἐτοι ἀντί τῆς «ἐκρίζωσης» τοῦ ἰδιώματος πού ἐπεδίωκε τό Ὑπόμνημα τοῦ 1958, ἐπιλέγεται ἡ σταδιακή ἀφομοίωση διά τῆς ἀπαισθητικῆς γνώσης τῆς ἐλληνικῆς καί αὐτό γιατί πρυτάνευσε ἡ ἀποψη ὅτι οἱ σλαβόφωνοι, ἂν καί «ρευστῆς συνειδήσεως», πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων δέν διάκιντο ἐχθρικά πρὸς τήν Ελλάδα. Μεταξύ ἄλλων υἱοθετήθηκε ἡ σύσταση νηπιτροφίων στά σλαβόφωνα χωριά γιά νά μείνουν ὅσο γίνεται περισσότερο τά παιδιά μακριά ἀπὸ τή σλαβόφωνη μητέρα τους. Κατά τό 1950 εἶχαμε καί τίς ἀκρως κωμικῆς ὁμαδικῆς ὁρκωμοσίης πίστεως τῶν σλαβόφωνων χωριῶν, μία ἀπὸ τίς φαεινές ιδέες, ἀπ' ὅτι φαίνεται, τῆς εὐρηματικῆς σέ αὐτά τά θέματα ΚΥΠ. Ἰσχυσε ἐπίσης μετὰ τό 1949 καί τό μετὰξικό μέτρο τῆς ἐπιτηρούμενης ζώνης (μήκους 1.212 χιλιομέτρων ἀπὸ τή δόρεια Κέρκυρα ὡς τή Θράκη) πού συμπεριλάμβανε 420 πόλεις, κωμοπόλεις καί χωριά, μέτρο πού καταργήθηκε μετὰ τή Χούντα (καί τή δόρεια Θράκη –πομακοχώρια– μόλις τό 1995). Κατά τήν περίοδο 1952-1974, μέ ἀποκορύφωμα τή Χουντική περίοδο πού ἀπαιτεῖ λύση τοῦ προβλήματος ἐντὸς πενταετίας, ἐπικρατεῖ ὁ ἐκφοβισμός, ὁ χαφιεδισμός, τό προπαγανδιστικό μπαράζ «ἐθνικῆς ἠθικῆς διαπαιδαγώγησης», οἱ «διαφωτιστικῆς» ἐξορμήσεις τοῦ στρατοῦ, κλπ. Φόβους δημιουργεῖ στήν ΚΥΠ καί τούς λοιπούς φορεῖς πού ἐπαγρυπνοῦν γιά τό ἔθνος, ἡ σχετική «χάλαση» τῆς ἐθνικῆς ἐπαγρύπνησης» ἐπὶ κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου πού ἐπιτρέπει κοινωνικῆς ἐπαφῆς τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ μέ Γιουγκοσλάβους ἐκδρομεῖς. Ἐτοι ἐντείνεται ἡ ἀντιπροπαγάνδα «διαφωτίσεως» γιά τή «συντήρηση τοῦ ἐλληνικοῦ φρονήματος τῶν ἀκρτικῶν περιοχῶν», μέ πρωταγωνιστικό ρόλο τήν Α1 Διεύθυνση τοῦ ΥΠΕΞ, μέ τή δημιουργία διαφόρων «ἰδιωτικῶν» ὀργανώσεων (Μακεδονικό Κέντρο, Ἑλληνική Μορφωτική Ἑταιρεία Ὑπαίθρου, κλπ.).

Ἰδιαίτερη πρωτοτυπία παρουσιάζει καί τό μέρος τοῦ διβλίου πού ἀσχολεῖται μέ τήν περίοδο τῆς Μεταπολίτευσης, ὅπου, παρὰ τόν ἐκδημοκρατισμό τῆς Ἑλλάδας, ἡ συνομιλία σιωπῆς συνεχίζεται. Εἶναι ἡ περίοδος πού ἐνῶ σταδιακά διαμορφώνονται διεθνεῖς κανόνες γιά τήν προστασία τῶν μειονοτήτων, ἡ Ελλάδα πρωτοστατεῖ στά διεθνή fora στό ἀντιμειονοτικό στρατόπεδο. Αὐτή ἡ τάση ἀρχίζει νά κατακρίνεται στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας ἀπὸ ὀρισμένους ὑπηρεσιακοῦς παράγοντες τοῦ ΥΠΕΞ (κυρίως ἀπὸ εἰδικούς καί λιγότερο ἀπὸ διπλωμάτες καριέρας), ἐν μέσω τῆς ἐπερχόμενης ἀντιμακεδονικῆς «σκοπιανῆς» ὑστερίας, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Κωστόπουλος, μέ τρεῖς μᾶλλον τοληρές γιά τήν ἐποχή τους εἰσηγήσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων καί τοῦ Κωφοῦ (δλέπε σελ. 333-6).

Ἐχουμε λοιπόν ἓνα ζήτημα καταστολῆς καί μή ἀναγνώρισης ἐννέα δεκαετιῶν καί ἓνα ταμπού πού ἀγγίζει τό μισό αἰῶνα. Πρὸς τί αὐτός ὁ τρόμος, γιατί αὐτός ὁ ἀντιμεινονοτικός Λόγος; Ἐχουμε ὑποστηρίξει ἄλλοις ἐπτά αἰτίες γι' αὐτή τή στάση πού συνεχίζει νά κυριαρχεῖ στό εὐρύτερο κοινό καί τόν πολιτικό κόσμο γιά τά δύο μειονοτικά θέματα ταμπού: (1) τίς ἀγκυλώσεις μέ τίς μειονότητες πού ἔχουν ἱστορική προέλευση (τόν Μεσοπόλεμο καί τόν Ἐμφύλιο), (2) τή θέση περὶ ἐπιτυχούς ἐθνοτικῆς ὁμοιογενειοποίησης (μέ τήν ἀφομοίωση, ἀνταλλαγές πληθυσμῶν ἢ τήν φυγή μειονοτικῶν), (3) τή φύση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ καί τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας (τήν ἐπικράτηση δηλαδή τῆς ρομαντικῆς ἀντίληψης περὶ ἐθνους), (4) τήν κυρίαρχη εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας σέ σχέση μέ τή διεθνή κοινωνία (τό σύνδρομο «φιλέλληνες-ἀνθέλληνες»), (5) τή φορμαλιστική νομική τοποθέτηση, (6) τήν ἐλλειπή κατανόηση τοῦ νέου διεθνοῦς περιβάλλοντος καί τῶν διεθνῶν δεσμεύσεων καί τέλος (7) ἐμπόδια ἐννοιολογικοῦ χαρακτήρα πού ἀπορρέουν ἀπὸ περιορισμούς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας σέ σχέση μέ τήν κατανόηση καί τήν εὐκολή ἐνσωμάτωση νέων ἐννοιῶν, ὅπως ὁ ὅρος ἐθνοτικός καί τά παράγωγά του (π.χ. ἐθνοτική ὁμάδα).

Ἡ ἐλληνική μειονοτική πολιτική εἰδικά μετὰ τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διακρίθηκε γιά τήν ἀντιμεινονοτική της στάση τόσο στήν ἐσωτερική της πολιτική ὅσο καί στήν ἐξωτερική της συμπεριφορά (εἰδικά ὅταν διαμορφώνονται διεθνεῖς κανόνες προστασίας τῶν μειονοτήτων). Πρόκειται γιά περιέργη ἐξέλιξη ἂν σκεφτεῖ κανεῖς ὅτι οἱ ὅποιοι δικαιολογημένοι φόβοι τοῦ Μεσοπολέμου –λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ των καί τῆς ὁμολογουμένως ἀναθεωρητικῆς στάσης τῆς Βουλγαρίας ἀλλά καί τῆς Γιουγκοσλαβίας– ἐξέλειπαν.

Ὅπως ἔχει σημειώσει ὁ πλέον ἐγκυρος Ἕλλην γνώστης τοῦ μακεδονικοῦ, ὁ ἱστορικός Εὐάγγελος Κωφός, σέ ἐμπιστευτικό του σημείωμα στό ΥΠΕΞ (τό 1991) γιά τήν περίοδο τῆς Μεταπολίτευσης: «[τ]ό κύριο γνώρισμα τῆς εἶναι ὅτι... δρῖσκειται ἀγκυλωμένη σέ θέσεις τῆς πρώιμης μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Ὁχυρώθηκε πίσω ἀπὸ νομικά, ἢ νομικίστικα, ἀπολιθώματα καί δέν θέλησε ἢ δέν μπόρεσε νά παρακολουθήσει τίς ἐξελίξεις

στον εὐρωπαϊκό χῶρο» καί «τό πιό ἐπικίνδυνο, δέν διέβλεψε, δέν εἶδε ἀλλὰ καί δέν βλέπει τίς ἀλλαγές πού σημειώνονται στό ἐσωτερικό τῆς χώρας» (σελ. 335).

Τά νομικίστικα αὐτά ἀπολιθώματα πού ἔχουν καταστήσει τήν Ἑλλάδα περίγελο διεθνῶς, εἶναι ὅτι ἡ ὑπαρξη μιᾶς μειονότητας εἶναι ζήτημα «νομικό» καί μόνον, ὀρίζεται ἀπό τό δίκαιο μιᾶς χώρας ἢ ἀπό διεθνή συνθήκη (π.χ. Συνθήκη Λωζάννης). Μόνο μέ αὐτό τό τρόπο ἀπορρέουν μειονοτικά δικαιώματα γιά τά μέλη μιᾶς μειονότητας καί ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις γιά τό κράτος. Ἡ συλλογιστική αὐτή εἶναι πολύ περιορισμένη ἀκόμη καί γιά τά πλαίσια τῆς νομικῆς θεώρησης καί δέν συμβαδίζει μέ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καί τίς ἀπαιτήσεις τῆς. Ἀκόμη καί στό διεθνές νομικό πλαίσιο, ἡ ὑπαρξη ἢ μή ὑπαρξη μιᾶς μειονότητας εἶναι ζήτημα πραγματικό καί ὄχι νομικό, ἥδη ἀπό τό 1930 μέ τήν γνωμοδότηση τοῦ Διαρκοῦς Δικαστηρίου τῆς Διεθνούς Δικαιοσύνης γιά τίς ἐλληνοβουλγαρικές κοινοότητες.

Ἡ Ἑλλάδα ἰσχυρίζεται μέχρι σήμερα, στό 2000, στερεότυπα ὅτι στό ἐδαφός της ὑπάρχει μία μειονότητα ἡ ὁποία μάλιστα δέν εἶναι «ἐθνική» ἢ «ἐθνοτική» ἀλλά θρησκευτική, ἢ «μουσουλμανική μειονότητα», ὅπως ὀρίζεται ἀπό τή Συνθήκη τῆς Λωζάννης, τά δικαιώματα τῆς ὁποίας, ὑποστηρίζει, εἶναι πλήρως κατοχυρωμένα καί μάλιστα τόσο ἐκτεταμένα ὥστε νά υπερβαίνουν ἀκόμη καί τίς σχετικές εὐρωπαϊκές καί παγκόσμιες διατάξεις περί μειονοτικῶν δικαιωμάτων. Ἡ μειονότητα δέν ἀναγνωρίζεται ὡς «τουρκική» ἐθνοτική ἢ ἐθνική μειονότητα παρόλο πού διδάσκονται τά τουρκικά (καί ὄχι μόνο ἡ μουσουλμανική θρησκεία) στά μειονοτικά σχολεῖα στούς τουρκόφωνους ἀλλά καί στούς ἐθνοτικά Πομάκους. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ Ἑλλάδα πάγια ἀναφέρεται στούς «Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλης», ἐνῶ στή Συνθήκη τῆς Λωζάννης ἡ σχετική ἀναφορά εἶναι σέ «μή μουσουλμανικές μειονότητες».

Ἕνας ἄλλος λόγος γιά τή μυωπία αὐτή καί τόν ἀρνητισμό εἶναι, νομίζω, τό γεγονός ὅτι ἡ ἐλληνική ἐθνική ταυτότητα διαπνέεται, ὡς γνωστόν, ἀπό τή ρομαντική ἀντίληψη περί τοῦ ἔθνους ὡς ἀναλλοίωτης καί διαχρονικῆς κοινότητας καί ψυχῆς καί ὄχι τοῦ ἔθνους ὡς νεωτερικῆς ἐννοίας στά πλαίσια τοῦ πολίτη καί τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης καί πού εἰσήγαγε ὁ Διαφωτισμός, δηλαδή τοῦ ἔθνους ὡς πατρίδας τῶν πολιτῶν του (patrie). Ἐτσι ἐπεκράτησε σταδιακά ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στήν ἐθνική ἀφήγηση τῆς ἀδιάλυπτης συνέχειας τοῦ «ἐλληνικοῦ ἔθνους» ἐπὶ 4000 χρόνια, ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ἡ ἐλληνική ἐθνική ταυτότητα στηρίζεται στήν ἀνατολικο-ευρωπαϊκή μορφή ἐθνικισμοῦ πού εἶναι πολιτισμικός καί παραπέμπει στήν «ἐθναφύπνιση» καί ὄχι στήν «ἐθνογένεση». Ὡς ἐκ τούτου ὁ μή Ἕλληνας δέν ἔχει θέση στή χώρα. Ὅπως λεγόταν στήν ἐλληνική Μακεδονία, «ἂν μιᾶς βουλγάρικα πῆγαινε στή Βουλγαρία».

Ὁ ἐλληνικός ἐθνικισμός καί ἡ ταυτότητα ἔχει περισ-

σότερο στοιχεῖα κατασκευῆς καί κρατικῆς ἐπιλογῆς καί διάδοσης, μέσω τῆς παιδείας ἐντός καί ἐκτός Ἑλλάδας, παρά αὐθόρμητου καλέσματος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους στήν ἱστορία. Καταρχήν τό πολιτισμικό δέβαιο στοιχεῖο ἦταν σχετικό στήν Ἑλλάδα καί τή Μακεδονία τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό στοιχεῖο τῆς Ὀρθοδοξίας, μεγάλη μερίδα τῶν κατοίκων τῆς μικρῆς Ἑλλάδας τοῦ 1830 εἶχαν ὡς μητρική γλῶσσα ὄχι τά ἐλληνικά ἀλλά τά ἀλβανικά καί τά ἀρουμάνικα (κουτσοβλάχικα). Τή δέ Μακεδονία τή διεκδικοῦσαν τρεῖς ἐπιθετικοί ἐθνικισμοί χριστιανικῶν κρατῶν ἀπό τή Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία (ὁ ἐλληνικός, ὁ βουλγαρικός καί ὁ σερβικός). Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ σχετική πλειοψηφία ἦταν τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι. Γιά τοὺς ταλαίπωρους ἐγχώριους κατοίκους, ἡ ἐπιλογή τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐθνότητας ἦταν ρευστή ἀνάλογα καί μέ τό ἀπό πού ἐρχόταν ἡ ἀπειλή. Οἱ γηγενεῖς Χριστιανοί κάτοικοι ἄλλαξαν τήν ἐθνοτική τους ταύτιση καί συμμαχία ἄσχετα ἀπό τά ἀρχικά ἐθνοτικά τους χαρακτηριστικά. Αὐτό συνέβαινε καί μέ Μακεδονομάχους, ὅπως τόν περιέφημο Σλαβόφωνο ἢ Βουλγαρόφωνο Κῶτα (Κόττε), πού ἄλλαξε στρατόπεδο καί ἔγινε «Ἕλληνας ἥρωας».

Τελειώνοντας ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά γίνω πιό τολμηρός, καταλήγοντας μέ μία ἄλλη ἐρμηνεία τῆς ἐλληνικῆς στάσης στό Μακεδονικό πού μέχρι τώρα ἔχω ἀποτολμήσει νά πῶ μόνο σέ ἕνα-δύο φίλους. Πρόκειται γιά ἐξήγηση ψυχολογική ἢ ψυχχαναλυτική, ἂν καί εἶμαι, ἐννοεῖται, ἐν προκειμένῳ ἐπιστημονικά ἀναρμόδιος. Διερωτῶμαι μήπως τελικά ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα κατόρθωσε νά πάρει πολύ περισσότερα ἐδάφη στή Μακεδονία ἀπ' ὅ,τι θά ἐδικαιοῦτο, μέ βάση τά πληθυσμιακά δεδομένα, καί γι' αὐτό αἰσθάνεται τέτοια ἀνασφάλεια; Κάτι σάν τήν ἀνασφάλεια πού λέγεται ὅτι αἰσθάνονται πολλοί Τοῦρκοι ὅταν ἀντικρίζουν στή χώρα τους μνημεῖα ἄλλων πολιτισμῶν.

1. Αὐτό ὄχι γιά λόγους ἀρχῆς ἀλλά ἐκ τοῦ πονηροῦ γιά νά ἐμφανίσει καί δεύτερη ἐθνοτική ὁμάδα στή «μουσουλμανική μειονότητα».

2. Τά γαλλικά δέν τό ἀναφέρω τυχαῖα. Βασίζεται σέ ἕνα δικαστικό ἐπεισόδιο στήν Κοζάνη πού συχνά ἀναφέρει ὁ Μιχάλης Παπακωνσταντίνου.

3. Γιά τήν καταπολέμηση τοῦ «ιδιώματος» ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ πρόταση-εἰσήγηση τοῦ Κωνσταντίνου Καραβίδα (1931) γιά τήν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος μέσω τῆς «φλεβοτόμησης» τοῦ κύριου ἐμποδίου στήν ἀφομοίωση, τῆς πολυεστιακῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας-πατριᾶς (ζάντρουγκας) (βλ. σελ. 130-3) καί ἡ ἀντίστοιχη μεταπολεμική τοῦ πολιτικοῦ Φίλιππου Δραγούμη (1948) περί τοῦ «γλωσσικοῦ οὐλοῦ ἰδιώματος», πού διαγράφει τίς κατευθυντήριες γραμμές τῆς πολιτικῆς τῶν ἐπομένων ἐτῶν καί προκρίνει, γιά λόγους σκοπιμότητας, τόν ὅρο «βουλγαρόφωνη γλωσσική μειονότητα» ἀντὶ τοῦ Σλαβομακεδόνης ἢ «σλαβομακεδονική ἐθνική μειονότητα» (σελ. 215-18).

Ο ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (2ο μέρος)*

του Μπερνάρ Μπουρζουά

Μετάφραση Γιώργος Φαράκλας

Οι αρχές της υλιστικής κριτικής των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» εκτίθενται στην προγραμματική *Γερμανική ιδεολογία*. Αυτές είναι η διάρθρωση των βαθμίδων στη διαδικασία της υλικής παραγωγής, από τα άτομα, της συνολικής ύπαρξής τους. Μ' αυτή την όπτική, τα «Δικαιώματα του ανθρώπου» προκύπτουν ως, 1ον, μιά *ιδεολογική* αυτονομισμοποίηση, 2ον, της *πολιτικής* αυτοκατάφασης, 3ον, του *άστού* ως ανθρώπου του δικαίου. Η πιο έκλεπτυσμένη θεωρία κράτους (μεσαίο επίπεδο) στη *Γερμανική ιδεολογία*, επειδή αποδίδει διττή –*άντιφατική*– σημασία στην πολιτεία, εξηγεί γιατί τα «Δικαιώματα του ανθρώπου» έχουν αρνητική μοίρα στην αστική κοινωνία –μιά κοινωνία της οποίας η αντίφαση περατώνεται, μ' όλες τις έννοιες της λέξης, με την προλεταριακή πράξη.

Σύμφωνα με τη *Γερμανική ιδεολογία* η πολιτεία εξ-αντικειμενικεύει –εξωτερικεύει, εκφράζει– καθεαυτό τό κοινό συμφέρον των ατόμων πού, μέσα στον όλοένα έντονότερο καταμερισμό της εργασίας, αποτυπώνουν τό ιδιαίτερο συμφέρον τους όλο και περισσότερο καθεαυτό τό (πολιτικό) καθολικό είναι λοιπόν ή άπατηλή (υποστασιωμένη) άλλ' αποτελεσματική μορφή του

* Προδημοσίευση από τό βιβλίο του Β. Bourgeois, *Philosophie et droits de l'homme. De Kant à Marx*, Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου. Κάντ, Φίχτε, Έγκελς, Μάρξ, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει από τίς εκδόσεις Έστία (μτφρ. Γ. Φαράκλας).

1. Σημειώνω έν παρόδω ότι, κατά τή γνώμη μου, ό Ζω-ρές (Jaurès) –και άλλοι, άλλωστε– άδίκως προσάπτει στον Μάρξ ότι δέν άντιλήφθηκε πώς τό κράτος εκφράζει, όχι μιά τάξη, αλλά μιά σχέση τάξεων: Κατά τόν Μάρξ, τό κράτος εκφράζει άκριβώς τήν άρχουσα τάξη, δηλαδή τήν τάξη καθ' ό άρχουσα ή τήν κυριαρχία αυτής, και τούτο είναι άκριβώς μιά σχέση ανάμεσα σ' αυτήν και τίς άρχόμενες τάξεις.

(οικονομικοκοινωνικού) κοινού. Ουσία του κράτους είναι λοιπόν ή εκφραση της *σχέσης* των ατόμων, άρα και των τάξεων πού άπαρτίζουν αυτά.¹ – Άλλά τήν ύπαρξή του διασφαλίζουν όσα άτομα ικανοποιεί ό καταμερισμός της εργασίας, άρα ή άρχουσα τάξη. Έτσι, όσο περισσότερο αναπτύσσεται ή αστική τάξη και ένισχύει τήν κυριαρχία της στό κράτος, δηλαδή όσο βαθαίνει ό καταμερισμός της εργασίας, τόσο περισσότερο τό κράτος εκκαθολικεύεται, δηλαδή, κατά τήν ουσία του, αυτονομείται: περίτρανο παράδειγμα αυτού υπήρξε ό Ναπολέων Γ', όπως θά δείξει ό Μάρξ. – Τό ότι τό κράτος έχει άλλο νόημα ως ουσία και άλλο ως ύπαρξη εξηγεί ένα διπλό φαινόμενο. Έξηγει γιατί ή αστική τάξη *άρνήθηκε*, υποκριτικά ως άνερχόμενη, άνοιχτά ως άνελθοῦσα, τήν ιδεολογία των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» –αυτοϊδρυση του κράτους– ως καθολική, ως καθολικό δίκαιο των ατόμων. Συγχρόνως εξηγεί γιατί ή (φαινομενική) αυτονόμηση του κράτους *άρνείται* όλο και περισσότερο τό δίκαιο των ατόμων. Άπομονώνοντας όλο και περισσότερο τήν πολιτική έξουσία (ό Μάρξ θά προσφύγει κι έδώ στό παράδειγμα του Ναπολέοντα Γ') αυτοϊπνονομεύεται, βοηθά τό «γεροτυφλοπόντικα», έπισπεύδει τήν έλευση της επανάστασης πού θά σαρώσει τήν άνθρωποδικαϊκή ιδεολογία. – Ιστορική μοίρα αυτής της ιδεολογία είναι λοιπόν νά *άρνηθει* τόν έαυτό της και νά υποστεί *άρνηση* άπ' έξω.

Η «έπιστημονική» *πραγμάτωση* του περιεχομένου του προγραμματικού γραπτού του 1845-46 θά άποσαφηνίσει –και μόνον *εύκαιριακά* μέ ρητό τρόπο– αυτό τό *όριστικό άρνητικό καθεστώς* των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου», άναφερόμενη σ' αυτά σχετικά μέ τήν *οικονομικοκοινωνική καταγωγή* τους αλλά και τήν *ιστοριοπολιτική μοίρα* τους.

Έτσι τά *Στοιχεία κριτικής της πολιτικής οικονομίας* του 1857-58 και τό πρώτο βιβλίο του *Κεφαλαίου* παρουσιάζουν τά θεμελιώδη «δίκαια», τά θεμέλια του κα-

θαυτο «δικαίου»: τήν ἐλευθερία καί τήν ισοότητα, ὡς τήν κανονιστική ἀντανάκλαση τῶν οὐσιαστικά οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἡ ὁποία, κυριαρχούμενη ἀπό τήν ἀντιφατική πραγματώ-ση τῆς καθολικῆς σχέσης τῶν ἐπιμέρους προϊόντων τῆς ἐργασίας (ἀνταλλακτική ἀξία) μέσα στήν ἰδιαιτερότη-τα τοῦ χρήματος, καθορίζει τή νεότερη ἀστική παρα-γωγή. Ἡ οἰκονομική ἀνταλλαγή, πού ἡ μορφή της ἐξι-σώνει τὰ ἄτομα, εἶναι δυνατή μόνον ἂν αὐτό πού τήν καθιστᾷ ἀναγκαία ὡς ἀνταλλαγή – ἡ ποικιλία τοῦ πε-ριεχομένου τῆς ἀνταλλαγῆς – περιορίζεται, σ' ὅ,τι ἀφο-ρᾷ τήν ἀπόκτησή του, ἀπό τήν ἀναγνώριση, ἐκ μέρους κάθε ἀνταλλάσσοντος, τῆς καθέκαστης ἐλευθερίας τοῦ καθενός: «Ἡ μὲν οἰκονομική μορφή, ἡ ἀνταλλαγή, θέ-τει τήν ισοότητα τῶν ὑποκειμένων ἀπό πάσης ἀπόψεως, τό δέ περιεχόμενο, τό ὕλικό, ἀτομικό ὅσο καί ἐμπράγ-ματο, πού ὠθεῖ στήν ἀνταλλαγή, θέτει τήν ἐλευθερία. Δέν εἶναι λοιπόν μόνον ὅτι ἡ ισοότητα καί ἡ ἐλευθερία γίνονται σεβαστές στήν ἀνταλλαγή, πού στηρίζεται σέ ἀνταλλακτικές ἀξίες, ἀλλά ἡ ἀνταλλαγή ἀνταλλακτι-κῶν ἀξιών εἶναι ἡ παραγωγική ἐμπράγματη βάση κά-θε ισοότητας καί ἐλευθερίας».²

Ὅμως ἡ ἀντίφαση στήν ἐμπορευματική ἀνταλλαγή ἀναπτύσσεται μέ τήν παραγωγή, ἡ ὁποία εἶναι αἰτία τοῦ καθορισμοῦ της ἀπό τήν πρώτη καί φέρνει ὅλο καί περισσότερο ἀντιμέτωπους τοὺς βασικούς ἀνταλ-λάσσοντες: τόν ἐργαζόμενο πού ἔχει μόνον τήν ἀξία χρήσης του καί τόν κεφαλαιοκράτη πού τοῦ ἔχει ἀφαι-ρέσει τοὺς ἀντικειμενικούς του ὅρους παραγωγῆς – τίς ἀνταλλακτικές ἀξίες –, μέ ἀποτέλεσμα «ἡ ισοότητα καί ἡ ἐλευθερία» νά «φανερώνονται ὡς ἀνισότητα καί ἀ-νελευθερία».³ Τά «δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» ἄρ-νοῦνται σέ ἐπίπεδο ιδεώδους αὐτή τήν ἀντίφαση, πού ἡ ἐμπορευματική παραγωγή εἶναι αἰτία γιά τήν ἐμφά-νισή της σέ πραγματικό ἐπίπεδο μέσα στήν κυκλοφο-ρία. Ἀφρημένα ἰδωμένη, «ἡ σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας ἡ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, πού στά ὁριά της κι-νεῖται ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἦταν στήν πραγματικότητα μιά ἀληθινή Ἐδέμ τῶν ἐμφυτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ ἐπικρατοῦν μόνον ἐλευθερία, ισοότητα, ἰδιοκτησία».⁴ Τό μυστικό αὐτῆς τῆς σφαῖρας, στήν ὁποία γίνεται ἔτσι πολὺς ντόρος πε-ρί «δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», φανερώνεται ἂν τήν ἀντιμετωπίσουμε ὡς «φαινόμενο μιάς διαδικασίας ἡ ὁποία ἐκτυλίσσεται πίσω της»⁵ καί εἶναι τό ἴδιο τό θε-μέλιό της, τοῦ «ἀπόκρυφου τόπου τῆς παραγωγῆς»⁶ ὅπου ἀποκαλύπτεται ἡ πραγματική σημασία αὐτοῦ πού κρύβουν, ἄλλωστε μέ φθίνουσα ἐπιτυχία, τὰ «δι-καιώματα τοῦ ἀνθρώπου»: ἡ ἀπόλυτη βία τῆς ἀρχικῆς κυκλοφορίας, ἐναρκτήριου λακτίσματος τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς, ὡς ἀνταλλαγῆς ἀνισῆς καί ἀναγκαστικῆς, αὐτῆς τούτης σκανδαλώδους, ἀνάμεσα στήν ἀνταλλα-κτική ἀξία πού κατέχει ὁ κεφαλαιοκράτης καί στό μό-νο πρᾶγμα πού ἔχει ἀπομείνει στόν μισθωτό, τήν ἀξία χρήσης, ἡ ὁποία, ὡς ἐργατική δύναμη, παράγει ὥστό-σο τήν ἀνταλλακτική ἀξία. Ὁ καπιταλιστής ὄντως φα-

νερώνει ἀπλῶς τί εἶναι ὅταν παραβιάζει τὰ δικά του ἀνθρώπινα δικαιώματα, λ.χ., μέ τήν «πιό θρασεῖα βε-δήλωση τοῦ “ἱεροῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας” καί τήν πιό δάνανση βαιοπραγία κατὰ προσώπων».⁷

Ἀναπτύσσοντας ὁμως ὁλοένα τήν ἐσωτερική ἀντίφα-ση πού τήν ἀναιρεῖ, ἡ ἀστική κοινωνία ὀπλίζει ὅλο καί περισσότερο τήν προλεταριακή ἄρνησή της. – Στόν «πομπώδη κατάλογο τῶν ἀναπαλλοτριῶτων δικαιωμά-των τοῦ ἀνθρώπου» οἱ ἐργάτες ἀντιτάσσουν, ὡς πρω-ταρχικό ἀποτελεσματικό ὄρο τῆς πραγμάτωσης τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτοὺς – ἦτοι στοὺς μόνους ἀνθρώπους πού ὑπάρχουν ὡς ὁ ἄνθρωπος μ' ὅλη τήν ἀφαίρεσή του – «τὴν μετριόφρονη Magna Charta μιάς ἐργάσιμης ἡμέρας περιορισμένης διὰ νόμου», πού νά συμμορφώ-ναι τήν ἀνταλλαγή πρὸς τό λεγόμενο δίκαιό της μέ τό νά «ξεκαθαρίζει ἐπιτέλους πότε τελειώνει ὁ χρόνος πού πούλᾷ ὁ ἐργάτης καί πότε ἀρχίζει ὁ χρόνος πού ἀνήκει σ' αὐτόν τόν ἴδιο».⁸ – Οἱ ἀστοὶ ὄντως ἀντιμε-τωπίζουν ὡς ἐχθρό τους τήν ἔνωση διὰ τῆς ὁποίας οἱ ἐργάτες ὑποστηρίζουν τό πιό συγκεκριμένο δικαίωμά τους, καί θεωροῦν «κάθε ἐργατική ἔνωση σάν “ἐπιδου-λή ἐνάντια στήν ἐλευθερία καί τῇ διακήρυξη τῶν δι-καιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου”».⁹

Ὡς ἱστορικός τῆς ἀνάπτυξης αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα, λ.χ. στίς μελέτες του γιά τοὺς *Ταξικούς ἀγῶνες στήν Γαλ-λία, τήν 18ῃ Βρυμαίρ τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη* καί τόν *Ἐμφύλιο πόλεμο στήν Γαλλία*, ὁ Μάρξ ἐντοπίζει τόσο τήν ἄρνηση μέ τήν ὁποία, γιά νά διατηρήσει τήν οἰκονομικοκοινωνική ἰσχύ της, ἡ ἀστική τάξη εἶναι ἐν τέλει αἰτία τῆς αὐτονόμησης τοῦ δικοῦ της κράτους ἀπό τήν ἴδια, ὅσο καί τήν ἄρνηση μέ τήν ὁποία, ἀρχι-κά, ὑποβιβάζει τό θεμέλιο πού εἶχε δώσει σ' αὐτό τό κράτος, τὰ «αἰώνια ἀνθρώπινα δικαιώματα», δηλαδή τὰ «ὑποτιθέμενα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», σέ ἀπλό παραταξιακό ὅπλο. Στό κάθε του ἄρθρο τό Σύνταγμα τοῦ 1848 ἐκμηδενίζει στήν πράξη τήν ἐλευθερία πού καταφάσκει ὀνομαστικά,¹⁰ τὰ δέ ἐπόμενα γεγονότα ἐπιβεβαιώνουν σαφῶς ὅτι τό περίφημο σύνθημα «Ἐ-λευθερία, ισοότητα, ἀδελφσύνη», πού συνοψίζει τὰ «δι-

2. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Europäische Verlagsanstalt, σ. 156 [MEW 42 (1983), 170· μτφ. *Βασικές γραμμές τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονο-μίας*, Στοχαστής, Ἀθήνα 1989-1992, τ. 2, σ. 177].

3. Ὁ.π., σ. 160, [MEW 42, 174· μτφ. 2, 180].

4. Τό κεφάλαιο, *Das Kapital*, I, Europäische Verlag- sanstalt, σ. 189 [MEW 23, 189· μτφ. Π. Μαυρομάτη, Σύγ- χρονη Ἐποχή, Ἀθήνα 1978, τ. 1, σ. 188].

5. *Grundrisse*, [MEW 42, 180· μτφ. 2, 186].

6. *Κεφάλαιο*, I, ὁ.π., σ. 189 [MEW 23, 189· μτφ. 1, 188].

7. Ὁ.π., σ. 756 [MEW 23, 756· μτφ. 1, 752].

8. Ὁ.π., σ. 320 [MEW 23, 320· μτφ. 1, 316].

9. Ὁ.π., σ. 769 [MEW 23, 769· μτφ. 1, 766].

10. *Ἡ 18ῃ Βρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Napoléon*, §2].

καιώματα του ανθρώπου», στοχεύει στην πράξη να κρύψει ένα άλλο, όχι τόσο αμφίσημο: «Πεζικό, ιππικό, πυροβολικό!».¹¹

Κοντολογίς όλο τό μετέπειτα έργο του Μάρξ –και δέν αναφέρθηκα στά πολλά δημοσιογραφικά άρθρα του– αναπτύσσει, στή γλώσσα μιās ανάλυσης έπιστημονικών αξιώσεων, τό νόημα τής τελεσίδικης καταδίκης τών «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» από τή Γερμανική ιδεολογία, ή οποία έπαναλάμβανε, γιά τελευταία φορά ως κύρια θεματική, όλη τή μαρξική συζήτηση πού είχε προηγηθεί.

Όντως, έκ πρώτης όψεως, ή σκέψη του Μάρξ και ή διεκδίκηση τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων φαίνονται ριζικά αντίθετες.

Αφ' ενός, μ' όλο πού, στόν άγώνα τών εργατών, «ή επίκληση του δικαίου τους παίζει κι αυτή κάποιον ρόλο», μετατρέποντάς τους σέ «έπαναστατική, συνασπισμένη μάζα»,¹² ή ιδέα του δικίου διακηρύσσεται πάντα μόνον ένταγμένη στήν πραγματική κίνηση αυτού του άγώνα: δέν υπάρχει χωριστά σάν μιá διεκδίκηση δικαιολογημένη από τήν άφηρεμένη θεώρηση του περιεχομένου της, ούτε τό περιεχόμενο τουτο άποτελείται από άφηρεμένα δίκαια, παρά άφορα έντελώς συγκεκριμένες και ιδιαίτερες άπαιτήσεις τής άλλοτριωμένης εργασίας (π.χ. τόν περιορισμό τής εργασίμης ήμέρας). Έτσι, όσο τά «Δικαιώματα του ανθρώπου» είναι ιστορικά επίκαιρα, δηλαδή πρίν τήν κομμουνιστική επανάσταση, ή θέση τους –τό είδαμε– καταγγέλλεται από τόν Μάρξ ως ή πλέον ύποκριτική και δλαδερή ιδεολογία.

Άλλ' αφ' έτέρου, όταν γίνει επίκαιρος ό κομμουνισμός, όταν, γιά τήν ακρίβεια, ή κομμουνιστική μεταμόρφωση τής κοινωνίας τελειώσει τόν «μακρύ και όδυνηρό τοκετό της»,¹³ τότε ή άρνηση τών «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» ως πρós τή μορφή τους –άρνηση του «ήθικου» ιδεώδους– και ως πρós τό περιεχόμενό τους –άρνηση του ανθρώπου τής άφαίρεσης– από τόν επαναστατικό συνεταιρισμό τών προλεταρίων, έφ' όσον αυτοί είναι ή έμπράγματη άφαίρεση του ανθρώπου, θά έχει έγκαθιδρύσει, έκτιμā ό Μάρξ, τήν έλευθερία, τήν ισότητα και τήν οικειοποίηση του κόσμου ως ισάριθμους συγκεκριμένους καθορισμούς του «έκκοινωνισμένου ανθρώπου».¹⁴ Καθένα από τά θεμελιώδη ανθρωπίνα δικαιώματα έχει πιά ύλοποιηθεί διά τής άρνησης του περιεχομένου και τής μορφής του. Η έλευθερία δέν είναι πιά ή άρνητική έλευθερία καθαρού χωρισμού από τόν άλλον, άμυντική, αλλά ή ανάπτυξη τής θετικής ισχύος του καθενός διά και έντός τής ένωσής του μέ όλους. Η ένωση αντικαθιστά τήν ισότητα ως άπλή άφηρεμένη σύγκριση ιδιωτών μέ τήν κοινότητα όλοκληρωτικής συμμετοχής όλων. Η ιδιοκτησία παύει νά είναι ό περιορισμός του καθενός σ' ένα μερίδιο του πλούτου, άφου ή άρση του περιορισμού στήν κυριότητα του συνόλου όρίζει κάθε άτομο ως κύριο όλης τής παραγωγικής μάζας. Η δέ ύλοποίηση αυτών τών δικαίων από τό συνεταιρισμό, πού άποτελεί πρωτοφανή

συμφιλίωση τής καθολικής ανθρωπότητας και του έκάστου ανθρώπου, δηλαδή τών όρων πού ή απόκλιση τους περιόριζε τό δίκαιο στή μορφή του ιδεώδους, εξαφανίζει αυτό τόν ιδεώδη χαρακτήρα, δηλαδή τήν ίδια τήν έφ' έξης έντελώς περιττή άπαιτηση ή διεκδίκηση του δικαίου ως δικαίου. Επί κομμουνισμού είναι λοιπόν άσκοπο ν' αναφέρουμε τίς ανθρωπίνες ιδιότητες άπλώς ως δικαιώματα.

Έτσι φαίνεται γενικά ότι είναι άδύνατον ή διεκδίκηση τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ν' άποτελέσει κάποτε θετικό θέμα στή σκέψη του Μάρξ. Όταν τό θέμα αυτό είναι παρόν –στά έργα του προτου ανακαλύψει τήν ιστορική ύλική διαδικασία πού παρασύρει άναγκαστικά τά «Δικαιώματα του ανθρώπου»–, είναι άπόλυτα άρνητικό. Όταν έχει ύλοποιηθεί θετικά ό άλλθινός πυρήνας του, παύει νά είναι παρόν ως πρακτικό ενδιαφέρον γι' αυτόν τόν λόγο, μετά τή Γερμανική ιδεολογία, ό Μάρξ αναφέρει τό θέμα τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων σπανιότατα, εύκαιριακά.

Όμως σήμερα, όταν τό κίνημα τών Δικαιωμάτων του ανθρώπου έχει πραγματικά γίνει καθολικό, ένω ή αυτοαποκαλούμενη έφαρμογή τής σκέψης του Μάρξ δέν πραγματοποιήσε –είναι τό λιγότερο πού μπορούμε νά πούμε!– τόν όλοκληρωμένο κομμουνισμό πού σκιαγραφοΰσε ή Κριτική του προγράμματος τής Γκότα, τά γεγονότα επιβάλλουν νά συγκρίνουμε τό κίνημα τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τή μαρξική σκέψη. – Η πραγμάτωση του «έκκοινωνισμένου ανθρώπου»¹⁵ πού αναφέρεται στό τέλος του Κεφαλαίου είναι τάχα άρνηση του φαινομενικού περιεχομένου τών «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» –τής κατάφασης τών ατόμων ως ατόμων– ή μόνο τής μορφής τους, του γεγονότος ότι τό περιεχόμενό τους είναι μόνο φαινομενικό; Η έκλειψη του ανθρώπου και τών δικαίων του ως θεμάτων ρητου προβληματισμού μετά τή Γερμανική ιδεολογία σημαίνει άραγε ότι ό «έπιστημονικός ύλισμός» του Μάρξ έγκαταλείπει, άρνεϊται τόν «πραγματικό ανθρωπισμό» και τήν αρχή του, τόν «πραγματικό ατομικό ανθρωπο»;¹⁶ Άραγε αυτός ό «πραγματικός ανθρωπισμός», στό όνομα του όποιου ό Μάρξ καταδίκασε τό 1845 στήν Άγία οίκογένεια τόν ψευδεπίγραφο ανθρωπισμό τών «Δικαιωμάτων του ανθρώπου», θεωρείται πιά έφάμιλλος του Άλλου του –του Άνθρώπου, του Πνεύματος, τής Αυτόσυνειδήσις, τών άφαιρέσεων από τίς όποιες ή Γερμανική ιδεολογία άπάλλαξε τόν

11. [Ό.π., §3 τέλος].

12. Γερμανική ιδεολογία, [MEW 3, 305].

13. Κριτική του προγράμματος τής Γκότα, Kritik des Gothaer Programms, [MEW 19, 21].

14. Κεφάλαιο, III, ό.π., σ. 828 [MEW 25, 828· μτφ. 3, 1007].

15. [Κεφάλαιο, III, ό.π., σ. 828· MEW 25, 828· μτφ. 3, 1007].

16. Άγία οίκογένεια, [MEW 2, 7].

«νέο ὕλισμό»— καί ἐκτοπίζεται ἀπό τή δράση κοινωνικῶν δομῶν «ἐπιστημονικά» γνωστῶν;

Δέν τό πιστεύω. — Στόχος σήμερα ἀκόμη, καί ὁλοένα περισσότερο, τῶν συνηγόντων τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων εἶναι ἡ δι' αὐτῶν υπεράσπιση τοῦ πραγματικοῦ ἀτόμου, πέρα ἀπό τόν πολίτη ἢ τό μέλος ἱστορικής κοινότητας, ὡς πρὸς τήν καθολική ἱκανότητά του γιά ἐλευθερία. Θεωρῶ ὅτι αὐτό ἀκριβῶς ἐξαίρει συνεχῶς, στήν πραγματικότητα, ὁ μαρξικός λόγος, στή θεωρία του γιά τόν κοινωνικό τρόπο παραγωγῆς, κι ἄς μὴν τονίζει εἰδικά τήν —αὐτονόητη στά μάτια τοῦ Μάρξ— «ἀτομικιστική» συνέπειά της. Σ' ἀντίθεση μέ τήν «ἀφαίρεση», προσφιλῆ στόν Προυντόν καί τοὺς γερμανοὺς ἰδεολόγους, πού ὡς ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας προϋποθέτουν τόν Ἄνθρωπο, τήν ἀνθρώπινη οὐσία, τῆς ὁποίας ἡ ἐκπύση, ἡ Ἱστορία, διέπεται ἀπό μιὰ καθαρὰ θεωρητική, ἐντελῶς ψευδῆ διαλεκτική,¹⁷ ἡ ὑλιστική «ἀνάλυση» τῆς ἱστορίας ἔχει «πραγματικές προϋποθέσεις», ἀκριβῶς «τά πραγματικά ἄτομα [ὑπογραμμίζω ἐγώ], τή δράση τους καί τοὺς ὑλικούς ὅρους ζωῆς τους».¹⁸ αὐτὰ ἐξετάζονται ὡς πρὸς τή συγκεκριμένη ὁλότητα τῆς ἀτομικῆς ὑπόστασής τους, ἡ ὁποία σίγουρα δέν ἀνάγεται στήν ἰδεοκρατική ἀφαίρεση μιᾶς καθαρῆς θέλησης χωρὶς προϊστορία. Ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας ἀπὸ τόν Μάρξ οὐδόλως διαφωνεῖ λοιπόν, ὅπως πιστεύω, μέ τήν ὑλοποίηση τοῦ δικαίου τῶν ἀνθρώπων ὡς πρὸς τήν παραγματικότητά τους ὡς κοινωνικῶν ἀτόμων.

Γιά νά τό πῶ περιληπτικά, τό ἀνθρώπινο ἄτομο —κάθε ἄτομο, ὡς ἄνθρωπος— ἔχει δικαιώματα μόνον ἐφ' ὅσον ὁρισμένοι προσδιορισμοί του ἀναγνωρίζονται ὡς ταυτόσημοι μέ τό εἶναι του, πού ἀπὸ τή μεριά του ὁρίζεται ὡς δέον, ὡς κανονιστικός σκοπός, ἐνῶ τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νά εἶναι συνιστᾶ ἀπόλυτο δικαίωμα —καθὼς ὑποστηρίζει τό κίνημα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων— μόνον ἐφ' ὅσον τίθεται ὡς ἀπόλυτος σκοπός, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίτευξη —ἡ ταύτιση τοῦ κόσμου μέ τόν ἄνθρωπο— δηλώνει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά τό ἀνθρώπινο ἄτομο εἶναι ἀπόλυτα ἀπόλυτος σκοπός μόνον ἂν θέτει τόν ἑαυτό του ὡς ἀπόλυτο σκοπό, ἂν θέτει ἐλεύθερα τήν ἐλευθερία του. «Ἡ ἐλευθερία, ἐγράφε ὁ νεαρός Μάρξ, δέν περιλαμβάνει μόνο τό τί ζῶ, ἀλλά καί τό πῶς τό ζῶ, ὅχι μόνο τό ὅτι διαπράττω μιὰ πράξη ἐλευθερίας, ἀλλά καί τό ὅτι τή διαπράττω ἐλεύθερα».¹⁹ Ἡ ἐλευθερία πού τίθεται ὡς δικαίωμα εἶναι δικαίωμα μόνον ἂν τό τεθειμένο περιεχόμενο —ἡ «πραγματική ἐλευθερία»— τίθεται μέ τήν ἐλεύθερη μορφή τῆς θέσης του —μέ τήν «τυπική ἐλευθερία».

Προκειμένου ἡ μαρξική θεωρία γιά τήν κοινωνική παραγωγή, ἀπὸ τὰ πραγματικά ἀνθρώπινα ἄτομα, τῆς ὑλικῆς ὑπαρξῆς τους νά ἀποτελέσει συγκεκριμένη δικαιολόγησι τῆς —ἀκόμη ἀφηρημένης— στόν νεαρό Μάρξ— διεκδίκησης τῆς ὁλικῆς ἐλευθερίας πού θεμελιώνει τό δίκαιο τῶν ἀτόμων, θά πρέπει τότε, ἀπαραιτήτως, δεδομένου ὅτι στοιχεῖο τῆς καθ' αὐτό ἱστορίας εἶναι ἡ

(κοινωνική) ἀλληλεπίδραση αὐτῶν τῶν ἀτόμων: 1ον ἡ ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς νά παράγει οὐσιαστικά τήν ἐξατομίκευση τῶν ἀτόμων καί κυρίως, 2ον, νά ἀποτελεῖ ἡ ἴδια προϊόν τῶν ἀτόμων πού παράγονται ὡς ἄτομα ἀλληλεπιδρώντας. Ὅντως, τό ζήτημα «ὁ Μάρξ καί τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου», πού ἔχει σημαντικό πρακτικοπολιτικό διακύβευμα, ἀφορᾷ τό ἀπέραντο ὄντολογικοθεωρητικό θέμα τοῦ πῶς πραγματώνονται στή μαρξική θεωρία τὰ πραγματικά ἄτομα καί οἱ κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις. Αὐτό θά ἔπρεπε νά εἶναι τό θέμα γιά ἕναν μαρξιστή.

Ἐξετάζω ἐπὶ τροχάδην τήν πρώτη ὄψη του, πῶς εὐληπτη, στήν ὁποία ἔχουν ἤδη ἀφιερωθεῖ ἀναλύσεις —καθόλου ἀμφισβητήσιμες μολονότι ἦσαν ἀναγκαιότητες²⁰— πού τεκμηριώνουν ὅτι ὁ Μάρξ ἐκθέτει τήν ἱστορία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὡς μιὰ διαδικασία προοδευτικῆς ἐξατομίκευσης τῆς κοινωνικῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων, τόσο ὡς πρὸς τόν νόμο ὅσο καί ὡς πρὸς τό τέλος της. — Ὁ Μάρξ χαρακτηρίζει ἔτσι τό κοινωνικό περιεχόμενο τῶν μεγάλων σταδίων αὐτῆς τῆς ἱστορίας ἀπὸ τίς διαδοχικές μορφές ἀτομικότητας: πρῶτα τήν ἀσφαλή ἀλλά ἰσχνή ἀτομικότητα, πνιγμένη στήν προαστική ὀργανική κοινότητα ὕστερα τήν ἀφηρημένα ἐλεύθερη ἀτομικότητα, χωρισμένη ἀπὸ τήν παραγωγή της μέσα στήν ὄντοποιημένη ἀλληλεξάρτηση τῆς εὐπορῆς ἀστικῆς κοινωνίας· τέλος τήν κομμουνιστική ἀτομικότητα, πού τήν ἐλευθερώνει πραγματικά ὁ πλήρως κατανοητός στόν ἑαυτό του συνεταιρισμός ἀτόμων πού ὡς κοινωνική ἰσχύ τους ὁρίζουν τήν κοινωνική παραγωγικότητά τους.²¹ — Ὅσον ἀφορᾷ δέ τό τέλος τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Μάρξ τήν ὁρίζουν ὑλικά ὡς τήν πρωτότυπη καί πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἀτόμων, δυνατή γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία μέσα στό συνεταιρισμό ὑποκειμένων ἐλευθέρων ἀπὸ τήν κοινωνική οὐσία τῶν «κατ' ἐπίφασιν» κοινοτήτων τοῦ παρελθόντος.²² «Στήν πραγματική κοινότητα τὰ ἄτομα ἀποκοτῶν τήν ἐλευθερίας τους ταυτόχρονα μέ

17. Βλ. ὅ.π., [MEW 2, 98]: «Ἡ ἱστορία δέν κάμνει τίποτα, δέν “ἔχει τεράστιο πλοῦτο”, δέν “δίνει μάχες”! Μᾶλλον ὁ ἄνθρωπος, ὁ πραγματικός, ζωντανός ἄνθρωπος τὰ κάμνει ὅλα αὐτά, αὐτός ἔχει, αὐτός δίνει μάχες· δέν χρησιμοποιεῖ ἡ “Ἱστορία” —σάν νά ἦταν κανένα ξεχωριστό πρόσωπο— τόν ἄνθρωπο ὡς μέσον γιά νά ἐπιτύχει τοὺς δικούς της σκοποὺς, ἡ ἱστορία δέν εἶναι τίποτα παρὰ ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐν ὅσῳ ἐπιδιώκει τοὺς σκοποὺς του».

18. Γερμανική ἰδεολογία, [MEW 3, 20].

19. Ἄρθρο γιά τήν «Ἐλευθεροτυπία», *Rheinische Zeitung*, 15 Μαΐου 1842, [MEW 1, 63].

20. Βλ. ἰδίως Lucien Sève, *Marxisme et théorie de la personnalité*, Éditions Sociales, Παρίσι 1969, σ. 92. κ.ε.

21. Βλ. *Grundrisse*, [MEW 42, 92· μτφ. 1, 110-111].

22. Ἐνν. ὅπου τὰ ἄτομα εἶχαν θέση συμβεβηκότων τῆς κοινοτικῆς οὐσίας. Σ.τ.μ.

τό συνεταιρισμό τους, μέσα σ' αυτόν και μέσω αυτού».²³

Η σύνδεση αυτή ανάμεσα στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων και των πραγματικών ατόμων, πού έχει χρησιμοποιηθεί εναντία σέ μιá «άντιανθρωπιστική» έρμηνεία του Μάρξ²⁴ και συνεπάγεται ότι ή γνώση τής ανάπτυξης των κοινωνικών δομών είναι πάντα γνώση των ατόμων,²⁵ σημαίνει άραγε ότι μπορούμε —έπειδή ή γνώση του συγκεκριμένου, του κοινωνικά ορισμένου ανθρώπινου χαρακτήρα των ατόμων δέν προκύπτει από τήν άφαιρετικά θεωρημένη πραγματικότητα τους, αλλά παραπέμπει στην κοινωνική ιστορία— νά λέμε ότι τό είναι τής τελευταίας επιβάλλει τό πρωτείο των κοινωνικών σχέσεων έναντι των ατόμων;²⁶ Τό γνωσιολογικό προβάδισμα πού τυχόν αναγνωρίζουμε στην έπιστήμη των κοινωνικών σχέσεων σέ σχέση μέ τήν έπιστήμη των ατόμων συνεπάγεται τάχα και τό όντολογικό έμπειρικό προβάδισμα των κοινωνικών σχέσεων έναντι των ατόμων; Ο ύλιστικός άνθρωπισμός του Μάρξ πρέπει τάχα νά περιορισθεί από τήν —ελάχιστα μαρξιστική— άρχή τής έπιστημολογικής άναγωγής του όντος στο γνωστό; Δέν τό πιστεύω.

Η ρητή μαρξική αντίληψη για τήν ύλική ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής, μέ απώγειο τήν προλεταριακή επανάσταση, συνεπάγεται άπόλυτα, πιστεύω, τή θέση ότι τά ανθρώπινα άτομα —ένώ έχουν τήν «ούσία» τους «στό σύνολο των κοινωνικών σχέσεων», στην έμπειρική «ένεργό πραγματικότητα»²⁷ των «παραγωγικών δυνάμεων, κεφαλαίων και μορφών κοινωνικών σχέσεων πού κάθε άτομο και κάθε γενιά βρίσκει σάν κάτι δεδομένο»,²⁸ και ένω δρούν έτσι μέσα σέ άνα-

γκαίες κοινωνικές σχέσεις ανεξάρτητες από τήν άφηρημένη δούλησή τους— παράγουν στή συγκεκριμένη πράξη τους, σέ τελευταία άνάλυση, τίς ίδιες τίς κοινωνικές σχέσεις πού αποτελούν όρους γι' αυτά.²⁹ — Τό πλαίσιο τής παρούσας μελέτης δέν έπιτρέπει νά δούμε κατ' αυτό τόν τρόπο, μ' όλο τό εύρος πού θά χρειαζόταν ή συγκεκριμενοποίησή του, τό κεντρικό μοτίβο τής Γερμανικής ιδεολογίας: ότι «τά άτομα πάντα ξεκίνησαν, πάντα ξεκινούν από τόν έαυτό τους».³⁰ Θ' αναλύσω μόνο δειγματοληπτικά τήν —άρχετυπική πάντως— πράξη τής μέγιστης παραγωγικής δύναμης, έννοώ τήν επαναστατική άνάπλαση των κοινωνικών σχέσεων από τά άτομα, ακριβώς για νά δείξω ότι ή αναφορά στον άπόλυτο κανόνα του δικαίου προκύπτει στην καρδιά αυτής τής πράξης και στην αυστηρά ύλιστική προοπτική πού αποκλείει κάθε ιδεαλισμό του πράττειν.

Πράγματι, ό ίδιος ό Μάρξ,³¹ μέ τό νά μήν όρίζει τά άτομα, ως προς τήν ατομικότητά τους, μόνον ως προϊόντα των παραγωγικών σχέσεων τους, αλλά πρώτα ως παραγωγούς τους,³² έπιτρέπει νά χαρακτηριστεί ή άμεση πράξη τους ως πράξη εργατικών ατόμων, τά όποια είναι κατ' αυτό τόν τρόπο οι παραγωγοί του έαυτού τους, δηλαδή πραγματικά ανθρώπινα, μόνον έφ' όσον ό πόνος του καταγωγικού διώματος,³³ πού μεσολαβεί αυτή τήν πράξη, άνήκει καταγωγικά σ' ένα έμβιο τό όποιο, μέσα στον πόνο, κρίνει τόν έαυτό του σύμφωνα μέ τή δικαιοσύνη, μετρά τήν ύπαρξή του ανάλογα μέ τό δικαίωμά του στην ύπαρξη, και φανερώνεται ακριβώς ως ή μεγαλύτερη παραγωγική δύναμη όταν όρθώνεται ως επαναστατικό άτομο.

23. Γερμανική ιδεολογία, [MEW 3, 20].

24. Όπως έκαμε λ.χ. ό Σέβ (Sève) στο έργο του *Marxisme et théorie de la personnalité*, ό.π., σ. 91 κ.έ.

25. Ο Σέβ τονίζει έτσι ότι «ή ύπαρξη θεμελιώδους θεωρητικής αντίστοιχίας ανάμεσα στην έπιστήμη των κοινωνικών σχέσεων και τήν έπιστήμη των πραγματικών ανθρώπων, τόν ιστορικό ύλισμό και τήν έπιστημονική ανθρωπολογία, είναι... κατ' άνάγκη ένγεγραμμένη στην καρδιά του μαρξισμού» (ό.π., σ. 101)· και ότι, έφ' όσον «οι κοινωνικές σχέσεις δέν είναι κατά βάθος παρά σχέσεις μεταξύ ανθρώπων» (σ. 170), «ή επαναφορά τής θεωρίας στο θέμα των ανθρώπινων ατόμων άφορά... τό κεντρικότερο σημείο του μαρξισμού» (σ. 174)....

26. Αυτό κάμνει ό Σέβ, κι έτσι δέν μπορεί νά μās ικανοποιήσει ή λύση του για ένα πρόβλημα τό όποιο θεωρεί ακριβώς καθοριστικής σημασίας σέ πρακτικό επίπεδο για τή μαρξιστική κατάφαση του ανθρώπου. Γι' αυτόν οι άνθρωποι είναι μόνο «φορείς των κοινωνικών σχέσεων» (σ. 171), άρα ύπάρχει «ύλιστική προτεραιότητα των κοινωνικών σχέσεων έναντι στα άτομα» (σ. 178) και ή ιδέα ότι «ό άνθρωπος δέν καθορίζεται ένδόμυχα από τίς κοινωνικές σχέσεις, ότι αυτές αποτελούν μόνον όρους, άπέναντι στους όποιους διατηρεί μιá ούσιώδη έλευθερία» είναι «κατ' έξοχήν ή θέση ένάντια στην όποία σχηματίσθηκε ό ιστορικός ύλισμός» (σ. 155)....

27. Γερμανική ιδεολογία, [MEW 3, 13].

28. Ό.π., [MEW 3, 38].

29. Κριτική τής πολιτικής οικονομίας, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, [MEW 13, 9].

30. Γερμανική ιδεολογία, [MEW 3, 75, 423...].

31. Ο Σάρτρ, στην *Κριτική του διαλεκτικού λόγου* (*Gritique de la raison dialectique*, Gallimard, Παρίσι 1960) —σημαντικότερη συνεισφορά στην άνάλυση τής πράξης σέ μιá προοπτική πού θεωρεί ότι είναι μαρξιστικά ύλιστική—, προσπάθησε νά δείξει πώς ή πράξη των ατόμων είναι ή καταγωγή των κοινωνικών σχέσεων, μέ τήν πρόθεση νά προσθέσει στην ίδια τή θεωρία του Μάρξ τό αναγκαίο κατ' αυτόν ύπαρξιστικό συμπλήρωμά της. — Ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι προϊόντα των ατόμων πού αλληλεπιδρούν ως άτομα είναι, πιστεύω, θέση καθαυτό και ρητά μαρξική, άμεση άπόρροια τής άνάλυσης του Μάρξ για τόν τρόπο παραγωγής.

32. Σ' αυτό τό σημείο διαφωνώ λοιπόν μέ τή θέση του Σέβ στο *Marxisme et théorie de la personnalité*, ό.π.

33. Ο Μισέλ Άνρϋ θεωρεί πώς αυτός ό πόνος είναι ή κινητήρια άρχή τής ύπαρξης του ατόμου κατά τόν Μάρξ (βλ. Μ. Henry, *Marx*, I, Gallimard, Παρίσι, σ. 218, 247, 273...). Θεωρώ πώς ή κανονιστική διάσταση είναι καταγωγικά παρούσα σ' αυτό τόν πόνο ως ανθρώπινο.

Ἡ ὑπαγωγή τοῦ ἀτόμου στίς κοινωνικές σχέσεις ὡς ὅρους ὑπαγωγῆς, πού ἐκδηλώνεται μέ τόν πιό ἀπροκάλυπτο καί ἀρχετυπικό τρόπο ὅταν αὐτές τό ἀναγκάζουν νά τίς ἀνατρέψῃ —ή πλήρης ἐξαθλίωση εἶναι ὁ ἀπόλυτος καταναγκασμός—, ἀποδεικνύεται καθοριστική³⁴ μόνον ἐφ' ὅσον ἡ ἐμπειρική ἀναγκαιότητά της μεσολαβεῖται ἀπό μιά ἐμπειρικά ἐλεύθερη πράξη τοῦ ἀτόμου. — Ἄν οἱ ἄνθρωποι πλάθουν τίς περιστάσεις ἐφ' ὅσον αὐτές τούς πλάθουν,³⁵ διαμορφώνονται ἀπ' αὐτές ἐπειδή ἀκριβῶς τίς ἀρνοῦνται. Ὁ Μάρξ δίνει ἕνα παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ θέματος ἀναλύοντας τή μετάβαση ἀπό τή φεουδαρχική στήν ἀστική κοινωνία: «Οἱ ἀστοί εἶχαν πλάσει αὐτούς τούς ὅρους ἐφ' ὅσον εἶχαν ἀποκοπεῖ ἀπό τόν φεουδαρχικό δεσμό³⁶ καί ἦσαν πλασμένοι ἀπό αὐτούς τούς ὅρους ἐφ' ὅσον ὅρος ὑπαρχῆς τους³⁷ ἦταν ἡ ἀντίθεσή τους [ὑπογραμμίζω ἐγώ] πρὸς τήν προϋπάρχουσα φεουδαρχία». ³⁸ Τό γεγονός ὅτι ἕνας τέτοιος ὅρος δέν εἶναι, ἀπόλυτα μιλώντας, καθοριστικός, δέν σημαίνει ὅτι τόν κρίνει μιά τάχα ὑπερβατική ἐλευθερία πού προβάλλει ἕνα ἰδανικό τοῦ ἑαυτοῦ της³⁹ σημαίνει ὅτι «τό ἀάνθρωπο» τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, «ἡ ἀρνητική πλευρά... ἡ ἐξέγερση κατά τῶν κυρίαρχων σχέσεων, πού στηρίζονται στίς ὑφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις, καί τοῦ τρόπου ἱκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτές», μπορεῖ νά καταλήξῃ σέ ἐνεργό πράξη ἀρνήσεως μόνον ἂν ἡ δοκιμασία του στηρίζεται σέ «μιά νέα, ἐπαναστατική παραγωγική δύναμη»: «Οἱ ἄνθρωποι ἀπελευθερώνονταν ἐκάστοτε τόσο ὅσο τούς τό ὑπαγόρευαν καί ἐπέτρεπαν, ὅχι τό ἰδανικό τους γιά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά οἱ ὑπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις». ³⁹ Ἔτσι ἡ πράξη μ' ὅλο τό νόημα τῆς λέξης, ἡ ἐπανάσταση, δέν εἶναι ποτέ τελεολογική, γιά τόν Μάρξ, ἀλλά ὁ δυναμισμός της δέν εἶναι ὁ ἀρνητικός τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, παρά ὁ θετικός τῶν ἐπαναστατικῶν ἀτόμων ὡς παραγωγικῆς δύναμης. Ἐδῶ, ὅπως παντοῦ στόν Μάρξ, τό θετικό φέρει τήν ἀρνήση τοῦ ἀρνητικοῦ ἢ ἀπό καταβολῆς ἀντίθεση μεταξύ Μάρξ καί Ἐγγελου εἶναι ὅτι ἀντιλαμβάνονται τό ὄν (τήν ἐλευθερία, κλπ.) ὁ πρῶτος ὡς θετικότητα (ὡς δύναμη κλπ.), ὁ δεύτερος ὡς ἀρνητικότητα ἢ ἀρνήσεως (ὡς θυσία, κλπ.).

«Ἡ ἀθλιότητα τοῦ προλετάρου ἀποκτᾷ ὀξεία, βίαιη μορφή, τόν ὠθεῖ πρὸς τόν ἀγῶνα ζωῆς καί θανάτου, τόν κάμνει ἐπαναστάτη, ἄρα παράγει πάθος», ἐνῶ ἡ «μέριμνα» τοῦ ἀστοῦ τόν ἀφήνει θεμελιωδῶς παθητικό,⁴⁰ ἐπειδή ὁ πρῶτος ἀρνεῖται τήν ἐπιβεδλημένη ἀπό τήν ἀθλιότητα παντελή ἀρνήση τοῦ ἑαυτοῦ του μέ τό νά τόν καταφάσκει ὀλοκληρωτικά, ἄρα προμηθεϊκά.⁴¹ Ἔτσι, ὅταν ὁ ἐργαζόμενος δοκιμάζει ὡς ἔχει τόν ἀπόλυτο ἀρνητικό χαρακτήρα τῆς καταμερισμένης, μερικῆς ἢ κατακερματισμένης ἐργασίας —ὅπου τό ἄτομο νοιώθει νά πνίγεται μέσα του «ἐνας ὀλόκληρος κόσμος ἀπό παραγωγικές κλίσεις καί χαρίσματα», καί πραγματοποιεῖται ἔτσι ὁ «σαχλός μῦθος τοῦ Μενένιου Ἀγρίππα, πού παριστάνει τόν ἄνθρωπο ἀπλῶς σάν ἕνα

κομμάτι τοῦ ἴδιου τοῦ σώματός του»—⁴² αὐτό συνεπάγεται καί τροφοδοτεῖ τή διαφοροποίηση, ἀπό τόν ἐργαζόμενο καί μέσα του, ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του ὡς ἐργαζόμενο ἢ «ταξικό ἄτομο» καί τόν ἴδιο ὡς «προσωπικό ἄτομο» ἢ ἄνθρωπο.⁴³ Διακρίνει τότε ὅ,τι ὀφείλει νά εἶναι ἡ «ἐνεργητική αὐτοφάνερωσή του (Selbstbetätigung)»⁴⁴ ἀπό μιά ἐργασία στήν ὁποία δέν ἀναγνωρίζει τόν ἑαυτό του καί τοῦ ἐμφανίζεται, συνεπῶς, ὡς ψιλὴ «τυχειότητα», ἄρα ὡς ἀναιρέσιμη καί ἀναιρετέα. Ὁ βιοπορισμός, μάλιστα ὁ ἀνεπιτυχῆς βιοπορισμός, εἶναι ὁ ἀπόλυτος σκοπός του, ὅχι ἡ Selbstbetätigung του ἢ μόνη του δραστηριότητα ἀρνεῖται τό χαρακτήρα τῆς «αὐτοδραστηριοποίησης» ἀφοῦ καταντᾷ μόνον βιοποριστική.⁴⁵ Ἔτσι ὁ ἐργαζόμενος διώνει τήν ἐμπράγματι ἀρνήση τῆς ἀκεραιότητάς του, τῆς ἀτομικότητάς του, ὡς ἀρνήση τῆς αὐτοδραστηριοποίησής του, τῆς καθαρῆς, ἄρα καθολικῆς, αὐτοσχεσίας τοῦ πράττειν ἢ τῆς πράξης πού ὁ ἴδιος εἶναι ἀπό τό βάθος τῆς ἀρνήσεώς του, τό ἄτομο κατακτᾷ τήν ἀξιοπρέπεια αὐτῆς τῆς καθολικῆς ταυτότητας τῆς πραγματικῆς θέλησής του μέ τόν ἑαυτό της, ἡ ὁποία καί εἶναι ἔτσι ἀπόλυτα ἐλεύθερη —εἶναι ἡ ἐνεργὸς πραγματοποίηση τῆς ἀφαίρεσης πού ἔθεταν ἰδεολογικά τὰ «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου»—, μιά θέληση ἡ ὁποία, στήν ἐπαναστατική πράξη, ἀρνεῖται ἄμεσα τήν αὐτοδιαφοροποίησή της, τήν αὐτοἀρνήσή της.

Βέβαια, τό ὅτι τίθεται τό ἄτομο ὡς μιά αὐτοδραστη-

34. Πρέπει νά διακρίνονται αὐστηρά στόν Μάρξ, ὅπως καί σ' ὅλη τή μετακαντιανή σκέψη, ἡ ὑπαγωγή σέ ὅρους: *bedingen*, ἀπό τόν καθορισμό ἢ προσδιορισμό: *bestimmen*. Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ γενικά τούς ὅρους *bedingen*, *Bedingung* (ὑπαγωγή σέ ὅρους, ὅρος στόν ὁποῖο ὑπάγεται κάτι), ὅταν ἀναλύει τίς ἐσωτερικές σ' ἕναν τρόπο παραγωγῆς σχέσεις μεταξύ τῶν διαφορῶν «στιγμῶν» του (παραγωγικές δυνάμεις, παραγωγικές σχέσεις...).

35. Βλ. *Γερμανική ἰδεολογία*, [MEW 3, 38].

36. *Verband*: Ὁ γάλλος μεταφραστής κακῶς ἀποδίδει *association*, «συνεταιρισμός», λέξη πού δηλώνει κυρίως, στόν Μάρξ, τήν κοινότητα τῶν ἐπαναστατικῶν ἐργατῶν (*L'idéologie allemande*, δίγλωσσο γερμανικό/γαλλικό, Editions Sociales, Παρίσι 1972, σ. 197).

37. *bedingt*: ὁ γάλλος μεταφραστής κακῶς ἀποδίδει *déterminés*, «καθορισμένοι» (*L'idéologie allemande*, ὁ.π.).

38. Ὁ.π., [MEW 3, 53].

39. Ὁ.π., [MEW 3, 417].

40. Ὁ.π., [MEW 3, 200].

41. Θυμίζω τόν Πρόλογο τῆς *Διαφορᾶς τῆς δημοκρίτειας καί ἐπικούρειας φυσικῆς φιλοσοφίας* (τέλος): «Ὁ Προμηθεὺς εἶναι ὁ ἀξιότερος ἅγιος καί μάρτυρας στό φιλοσοφικό ἡμερολόγιο».

42. *Κεφάλαιο*, I, ὁ.π., σ. 381 [MEW 23, 381· μτφ. 1, 376].

43. *Γερμανική ἰδεολογία*, [MEW 3, 76].

44. Ὁ.π., [MEW 3, 60, 67].

45. Βλ. ὁ.π., [MEW 3, 68].

ριοποίηση αντίθετη προς τή διχασμένη παραγωγή τής υλικής ζωής, ως «προσωπικό άτομο» αντίθετο προς τό «τυχαίο άτομο», είναι κι αυτό ένα «ιστορικό γεγονός».⁴⁶ Έπειδή μάλιστα αυτή ή αυτοθεσία είναι έμπειρική, ή απόλυτη απόφαση με τήν όποία ενεργοποιείται ένοικεί στο δίωμα του αντίθετου της, στο απόλυτο πάσχειν γι' αυτό τά επαναστατημένα «άτομα αναγκάζονται νά οικειοποιηθούν τήν ολόττητα τών υπαρκτών παραγωγικών δυνάμεων, όχι μόνο γιά νά έπιτύχουν τήν Selbstbetätigung τους, αλλά ήδη και μόνο γιά νά διασφαλίσουν γενικά τήν επιβίωσή τους».⁴⁷ Αυτό όμως σημαίνει πώς ό πόνος τής ανικανοποίητης ζωτικής ανάγκης είναι όμοίως πόνος τής περιφρόνησης εκείνου του έαυτού πού θά έναντιωθεί στην περιφρόνηση και θ' αυτότεθεί λοιπόν πραγματικά με τό νά θέσει έμπειρικά τήν άρτι έμφανισθείσα έν μέσω αναγκαιότητας έλευθερία του: «Τό προλεταριάτο, γράφει ό Μάρξ τό 1861, χρειάζεται τό θάρρος του, τό αίσθημα αξιοπρέπειάς του, τήν υπερηφάνεια και τό πνεύμα ανεξαρτησίας του πολύ περισσότερο άκόμη κι από τό ψωμί του».⁴⁸

Η επαναστατική πράξη του προλεταρίου, άνώτατη ολοκλήρωση όλων τών πράξεων με τίς όποιες, στίς προηγούμενες επαναστάσεις, τά άτομα άρνήθηκαν ενεργά τίς κοινωνικές σχέσεις πού ήσαν όροι αυτής τής άρνησης, άποτελεί λοιπόν αποφασιστικό σταθμό γιά τήν πραγμάτωση του «βασιλείου τής έλευθερίας» μέσα στο «βασιλείο τής αναγκαιότητας».⁴⁹ Άλλ' αυτή ή πράξη δέν τεκμηριώνει μόνο τήν προκατακλυσμαιά δύναμη τών ατόμων επάνω στίς κοινωνικές σχέσεις, τούς όρους ύπαρξής τους –δηλαδή δέν νομιμοποιεί μόνο τόν ισχυρισμό τής μαρξικής θεωρίας του ανθρώπου ότι πληροί με συγκεκριμένο τρόπο τά προαπαιτούμενα τής άφηρημένης διεκδίκησης τών ανθρώπινων δικαιωμάτων–, αλλά είναι έτσι πλασμένη, ώστε φανερώνει επίσης πώς ή υλικά αλάθητη⁵⁰ συνείδηση του δράστη, δηλαδή του πραγματικού ατόμου πού είναι μέσα του άκέραιο ή συγκεκριμένο και έξαντικεμνίζεται (τίθεται με τό νά άντι-τίθεται προς τόν έαυτό του) ως τό απόλυτο Έτερό του, ως ό Άνθρωπος, δέν μπορεί παρά νά είναι ή συνείδηση του δίκιου του δράστη, ως Δικαίου.

Στόν επαναστατικό συνεταιρισμό τους, τά άτομα πραγματώνουν, τό καθένα στόν και κατά τόν έαυτό του, τήν πλήρη ταυτότητα τών ίδιων ως ατόμων και τής μεταξύ τους άλληλεπίδρασης, ή όποία γίνεται έτσι κατανοητή από τόν ίδιο τόν έαυτό της. Τό άτομο πραγματώνει τήν ουσία του έξ ολοκλήρωου, με συγκεκριμένο τρόπο, έπειδή τίθεται ως κάτι πού είναι ενεργά, σάν άτομο, τό σύνολο τών κοινωνικών σχέσεών του. Η ζωή τών κοινωνικών σχέσεων, κατανοητών πιά στόν κάθε «φορέα» τους⁵¹ ό όποιος έτσι γίνεται πλήρως τό υποκείμενο πού τίς έλέγχει, ριζώνει έμφανώς στή ζωή τών άλληλεπιδρώντων ατόμων όταν οι «κοινωνικές έξελίξεις παύουν νά είναι πολιτικές επαναστάσεις»,⁵² τά άτομα κατέχουν και κυριαρχούν μέσα τους

τίς κοινωνικές σχέσεις, μιās και ταυτίζονται τό όν και ή γνώση τους, ή πράξη κι ή συνείδησή τους.

Άλλ' έφ' όσον ή συνείδηση τών «συνεταιρισμένων παραγωγών»⁵³ είναι συνείδηση τής ταυτότητας άνάμεσα στο άτομο και στην άλληλεπίδρασή του με τό άλλο άτομο, ύλοποιεί γιά λογαριασμό της τήν ίδια τήν ουσία τής συνείδησης: «Όπου ύπάρχει σχέση (Verhältnis), αυτή ύπάρχει κατ' έμέ, τό ζωό δέν «σχετίζεται» προς τίποτα, δέν σχετίζεται καθόλου... Άρα ή συνείδηση είναι ήδη έκ προοιμίου κοινωνικό προϊόν».⁵⁴ με τή γλώσσα του πρώτου Μάρξ, ή συνείδηση είναι έκ προοιμίου συνείδηση του «γένους», δηλαδή του έμπράγματος καθόλου ή του απόλυτου κατά τόν άνθρωπο. – Η προλεταριακή συνείδηση είναι λοιπόν κατ' ανάγκη, κατ' ουσίαν συνείδηση τής ενεργού καθολικότητας τών ατόμων ως τής απόλυτης πραγματικότητας. Βέβαια, αυτή ή καθολικότητα θά ύλοποιηθεί τώρα στην έλεγχομένη οικειοποίηση (τής όποιας ή συνείδηση εκφράζει τήν έμπράγματο δυνατότητα), από τά συνεταιρισμένα άτομα, τής παραγωγικής μάζας γιά τήν τροφοδότηση τής «έλεύθερης ατομικότητας». Υλοποιούμενη δέ, θά πραγματοποιήσει ως οργανωμένη ολόττητα έμπράγματος δυνάμεων ό,τι ή άφηρημένη σύλληψη τής άφηρημένης ατομικότητας ζητούσε νά όρίσει με τίς άλλοτριωμένες προσταγές τών «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» ή άληθινή πραγμάτωση τής ιδεολογίας τών Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων θά ύλοποιήσει τό δίκαιο, όποτε θά καταστήσει περιττή τήν πρακτική ιδέα του. – Άλλά τή στιγμή όταν τά άτομα, χωρισμένα από τό πε-

46. "Ο.π., [3, 71].

47. "Ο.π., [3, 67].

48. *Der Kommunismus des Rheinischen Beobachters*, [MEW 4, 200].

49. *Κεφάλαιο*, ΙΙΙ, ό.π., σ. 828 [MEW 25, 828· μτφ. 3, 1007].

50. Η προλεταριακή επαναστατική συνείδηση δέν είναι μόνο και μόνον ιδεολογική, παρά άληθινή συνείδηση.

51. Έναντια στην παραδοσιακή γαλλική μαρξιστική απόδοση του Träger ως support, «στήριγμα», τονίζω ότι τά άτομα «φέρουν» τίς κοινωνικές σχέσεις τους με μιά δραστηριότητα ή όποία, ναι μέν απολαμβάνει κάλλιστα τόν έαυτό της στόν κεφαλαιοκράτη, όταν μπαίνει στο έργο-στήριο τής παραγωγής «με όρεξη νά κάμει δουλειές» (geschäftseifrig), αλλά βρίσκειται έξ ίσου στην «άντιστεκόμενη» (widerstrebsam) καρτερικότητα του μισθωτού, πού πάει εκεί γιά νά τόν γδάρουν (*Κεφάλαιο*, Ι, ό.π., σ. 191 [MEW 23, 191· μτφ. 1, 189]).

52. *Άθλιότητα τής φιλοσοφίας*, *Misère de la philosophie*, *Œuvres I*, Gallimard, Παρίσι 1965, σ. 136.

53. *Κεφάλαιο*, ΙΙΙ, ό.π., σ. 828 [MEW 25, 828· μτφ. 3, 1007]: der vergesellschaftete Mensch-die assoziierten produzenten, «ό έκκοινωνισμένος άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί»: ό γάλλος μεταφραστής κακώς άντέστρεψε αυτή τή σειρά (*Œuvres II*, ό.π., σ. 1487).

54. *Γερμανική ιδεολογία*, [MEW 3, 30-31].

ριεχόμενο της έμπράγματης δύναμής τους, ορθώνονται για ν' ανατρέψουν τὰ πράγματα, ή συνείδησή τους αυτής της άλλοτριωμένης δύναμης πού τούς ανήκει είναι συνείδηση της *πρακτικής απολυτότητάς τους* ως κάτι πού δέν υπάρχει καί ἄρα ως κάτι πού θά ὀφείλε νά υπάρχει, δηλαδή συνείδηση τοῦ *δίκιου τους* ως δικαίου καί ως δικαίου τοῦ *απολύτου* μέσα τους, ως δικαιώματος τοῦ Ἀνθρώπου. Ἡ πράξη μέ τήν ὁποία τὰ άτομα, καθένα μέσα του, ἀλλά ὅπως κάθε ἄλλο, μεσολαβοῦν τήν κεντρική ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων εἶναι λοιπόν *κατ' οὐσίαν* —ύλικά μιλώντας, ὄχι ιδεολογικά— ή πράξη μιᾶς ἀπόλυτης ἐμπειρικής ἐλευθερίας ή ὁποία, μέ τό νά διεκδικεῖ ἀπόλυτα τό δίκιο της ως δίκαιο τοῦ Ἀνθρώπου, δοκιμάζει καί κρίνει *κα-
νονιστικά* τήν ἀπόλυτη ἐμπειρική ἀναγκαιότητα πού τήν ἐπιβάλλεται ως ὅρος ὑπαρξής. Στό ὄνομα τοῦ *Δι-
καίου* κάνουν τὰ άτομα, δέν μποροῦν νά μήν κάμουν, τήν Ἐπανάσταση.

Τό Δίκαιο τοῦ ἀνθρώπου ὑλοποιεῖται λοιπόν καθαν-
τό στήν πράξη πού μεταστρέφει τήν ἱστορία. Ἡ θεω-
ρία τοῦ Μάρξ δέν παρουσιάζεται βέβαια ως θεωρία
τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅμως ἐναντιώνεται *στό
ἴδιο τό κέντρο της* πρὸς κάθε παραβίαση τῶν δικαιω-
μάτων τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ δικίου τῶν ἀνθρώπων, ἀκό-
μη καί ἂν διαπράττεται στό ὄνομά της μετά τήν Ἐπα-
νάσταση, ἢ μᾶλλον προπαντός τότε.

Εἶναι λοιπόν σαφές ὅτι ή ὀριστική ἀπόρριψη ἀπό
τόν Μάρξ τῆς ιδεολογίας τῶν *Δικαιωμάτων τοῦ ἀν-
θρώπου* δέν σημαίνει καθόλου πὼς ή ὕλιστική θεωρία
του γιά τήν κοινωνική ἱστορία καταργεῖ τήν ἴδια τήν
ἀρχή τῆς ἐμπράγματης θέσης τοῦ *δικαίου τῶν ἀνθρώ-
πων* ως *ἀτόμων*. Γιά τόν ἴδιο ἀκριδῶς λόγο πού κα-
ταγγέλλει τὰ «Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου» ἐξάγει,
στήν καρδιά τῆς θεωρίας του ως θεωρίας τῆς ἐπανά-
στασης, τόν ἀπόλυτο ἰδεαλισμό τοῦ δικίου τοῦ δικαίου,
τοῦ δικαιώματος, μέσα στήν ἀπόλυτη ἀπόγνωση τῆς
πραγματικότητας. — Στήν ἴδια τήν *πράξη* του, στίς
διάφορες ὀψεις τῆς ἀποφασιστικῆς πολιτικῆς στράτευ-
σής του, ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος πού ἔχει καταδικάσει τήν
υποκριτική τυπολατρεία μέ τήν ὁποία τὰ «Δικαιώμα-
τα τοῦ ἀνθρώπου» ἀρνοῦνται τίς «ἠθικές» ἀξίες ὅπου
δήθεν στηρίζονται, σέβεται καί στηρίζει αὐτές τίς ἀ-
ξίες γιατί ή ἠθική, ἐλεύθερη ἀπό τήν ἀπάτη ή αὐτα-
πάτη τῆς ἠθικολογίας, ἀποκτᾷ τήν ἀληθινή ὑπόστασή
της στόν ἱστορικό ἀγῶνα, τό μοναδικό μέσον γιά τήν
ἐπίτευξη τοῦ καθολικοῦ στόχου της, σύμφωνα μέ τόν
Μάρξ. Ὁ ἴδιος ἀνθρώπος πού καταδικάζει, στό *Κομ-
μουνιστικό μανιφέστο*, «τά μεγάλα λόγια» τῶν ἀστών
γιά τήν ἐλευθερία, τό δίκαιο κλπ., ἀρχίζει τήν *Προ-
σφώνηση* γιά τόν *γαλλικό ἐμφύλιο πόλεμο*⁵⁵ παραθέτο-
ντας ἕνα χωρίο ἀπό τήν *Προσφώνηση πρὸς τοὺς ἐργα-
ζόμενους* τοῦ 1864 ὅπου ἔλεγε: «Οἱ ἀπλοί νόμοι τῆς
ἠθικῆς καί τῆς δικαιοσύνης, πού θά ὀφείλαν νά διέ-
πουν τίς σχέσεις μεταξύ ἀτόμων, ὀφείλουν νά ἐπιβλη-
θοῦν ως ὕψιστος νόμος στίς σχέσεις τῶν ἐθνῶν». — Ἐ-
πίσης χαρακτηριστικό εἶναι τό πὼς κρίνει ὁ Μάρξ

τοὺς ἀνθρώπους πού ἔκαμαν τήν ἱστορία. Δέν ἐγκω-
μιάζει τόσο τοὺς «μεγάλους ἄνδρες», αὐτοὺς τοὺς
βίαιους πρωταγωνιστές τῆς ἱστορίας πού συνθλίβουν
τὰ άτομα, καί πού κάθε κοινωνική ἐποχή εὐκολα τοὺς
κατασκευάζει ὅταν δέν τοὺς βρίσκει ἐτοιμοὺς,⁵⁶ ὅσο
τοὺς λιγοστοὺς ἀνθρώπους πού πραγματώνουν ὄντως
τὰ «μεγάλα λόγια» τῆς ἠθικῆς στή μερίμνά τους γιά
τὰ άτομα. Ἐτσι ἐγκωμιάζει —ἐκφραζόμενος στό ὄνομα
τῆς Ἐργατικῆς Διεθνούς— κάποιον πού «ὑπῆρξε ἕνας
ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἀνθρώπους πού μπόρεσαν νά γί-
νουν μεγάλοι δίχως νά πάψουν νά εἶναι καλοί».⁵⁷ Αὐτό
τό ἐγκώμιο τό ἐπλεξε ὁ Μάρξ γιά μιὰ μεγάλη προσω-
πικότητα τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων: τόν
Ἀβραάμ Λίνκολν!

55. Ἀρχὴ πρώτης Προσφώνησης τοῦ Γενικοῦ Συμβου-
λίου τῆς Διεθνούς Ἐργατικῆς Ἐνωσης γιά τόν γαλλογερ-
μανικό πόλεμο (23 Ἰουλίου 1870).

56. Βλ. *Οἱ ταξικοί ἀγῶνες στή Γαλλία, Die Klassen-
kämpfe in Frankreich*, [MEW 7, 63].

57. *Adresse der Internationalen Arbeiterassoziation an
Präsident Johnson*, Μάιος 1865, MEW 16, 98.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ: Τό παράθεμα τῆς σημείωσης 35 τοῦ 1ου
μέρους (Πολίτης 74, σ. 38) ἦταν λάθος, ή σωστή μετάφρα-
ση εἶναι: «Ἡ ἀνθρώπινη οὐσία εἶναι ή ἀληθινή κοινότητα
τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως ή ἀποτρόπαια ἀπομόνωση ἀπ' αὐτή
τήν οὐσία εἶναι ἀπροσμέτρητα πιο πολὺπλευρη, ἀνυπόφο-
ρη, φοβερή, ἀντιφατική, παρά ὁ χωρισμός ἀπὸ τήν πολι-
τική κοινότητα, εἶται κι ή ἄρση αὐτῆς τῆς ἀπομόνωσης,
ἔστω μιὰ μερική ἀντίδραση, μιὰ ἐξέγερση ἐναντίον της,
εἶναι τόσο πιο ἀπειρη ὅσο ὁ ἀνθρώπος εἶναι πιο ἀπειρος
ἀπὸ τόν πολίτη καί ή ἀνθρώπινη ζωὴ ἀπὸ τήν πολιτική
ζωή. Συνεπῶς, ή *βιομηχανική* ἐξέγερση, ὅσοδήποτε μερική,
δέν παύει νά περικλείει μιὰ καθολική ψυχὴ ή δέ πολιτική
ἐξέγερση, ὅσο καθολική κι ἂν εἶναι, κρύβει ἕνα στενόμυα-
λο πνεῦμα κάτω ἀπὸ τήν πλέον κολοσσαία μορφή» [MEW
1, 408].

ΟΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ ΤΟΥ 1950 ΣΤΗ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟ

του Χρήστου Σαμουηλίδη

Στό ένθετο «Πρόσωπα» της εφημερίδας *Τά Νέα* (4-3-2000) δημοσιεύτηκε η πολύ ενδιαφέρουσα, γενικά, εισήγηση του κ. Ήλια Νικολακόπουλου στο συνέδριο για τους Έμφύλιους Πολέμους στην Ευρώπη, που έγινε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τό θέμα του καθηγητή αφορούσε τις βουλευτικές εκλογές που είχαν διενεργηθεί πριν από πενήντα χρόνια –λίγους μήνες μετά το τέλος του Έμφυλου Πολέμου, στις 5 Ματίου 1950– όχι μόνο σ' όλη τή χώρα, αλλά, περιέργως, για τόν είσηγητή, καί στο στρατόπεδο τής Μακρονήσου.¹

Θεωρώ άπαιράιτητο νά σχολιάσω μερικά σημεία που λέγονται εκεί, στην αρχή του κειμένου καί στόν τίτλο του, καί νά προσθέσω μερικά άλλα, που θά βοηθήσουν, πιστεύω, νά τεθεί στή σωστή του βάση «τό ζήτημα αυτό», που, κατά τή γνώμη του κ. Νικολακόπουλου, «μοιάζει στήν πραγματικότητα μέ τήν πεμπτουσία του παράλογου».

Τό παράλογο έγκειται, όπως λέει ό καθηγητής, στο γεγονός ότι «πάρθηκε μιά απόφαση, ή οποία συνιστά παγκόσμια πρωτοτυπία: ή συμμετοχή στήν ψηφοφορία τών πολιτικών εξορίστων που βρίσκονταν έγκλειστοι στο στρατόπεδο τής Μακρονήσου». Καί προσθέτει ακόμη: «Κάποια στιγμή, σ' ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπως ήταν ή Μακρόνησος, αποφασίζεται νά υπάρξει μιά μέρα “έλευθερίας” καί νά οργανωθεί μιά ψηφοφορία μέ κάποιες στοιχειώδεις έγγυήσεις, όταν μέχρι τήν προηγούμενη επικρατούσε καί, από τήν επομένη, θά επικρατούσε καί πάλι τό καθεστώς του στρατοπέδου συγκέντρωσης». (Οι υπογραμμίσεις δικές μου)

Γιά μās που υποστήκαμε τό στρατόπεδο καί ζήσαμε τά γεγονότα, ούτε παράλογη ήταν ή απόφαση, ούτε πάρθηκε, ξαφνικά, κάποια στιγμή, αλλά ούτε καί υπήρξε μιά μέρα, ψευτοελευθερίας έστω, που εξασφάλιζε τις στοιχειώδεις έγγυήσεις για εκλογές. Ήταν ή συνέχεια τής τετράχρονης σωματικής καί ψυχολογικής βίας –τής δεύτερης πιο έντονης στίς παραμονές καί

τήν ήμερα τών εκλογών– καί τής άγριας τρομοκρατίας ή οποία είχε τήν αδιάκοπη ιστορία της, γεμάτη αίματα, δάκρυα, κραυγές πόνου καί απέλπισίας.

Γιά νά γίνω πιο σαφής, ή απόφαση νά διενεργηθούν οι βουλευτικές εκλογές καί στο στρατόπεδο τής Μακρονήσου δέν αποτελούσε ένα ξαφνικό καί παράλογο φαινόμενο, αλλά μιά απόδειξη τής παραφροσύνης, τής έλλειψης επαφής μέ τήν πραγματικότητα καί τής αταπάτης που είχε δημιουργηθεί στους ύψηλά καί υψηλότατα ιστάμενους, διοικούντες καί κυβερνώντες τής εποχής, για τήν έπιτυχή, κατά τήν αντίληψή τους, έκδοση του προγράμματος «ανάμρφωσης» καί «ανάνηψης» που συντελούνταν ως τότε σε κείνον τόν Κρανίου τόπο. Ή λαθεμένη πεποίθηση, δηλαδή, ότι είχε πετύχει απολύτως τό πρωτοφανές πείραμα: αντί νά σκοτώνεις τόν κρατούμενο, όπως έκαναν οι χιτλερικοί, νά τόν βασανίζεις για νά σκοτωθεί ή ψυχή του, νά «αλλάξει» τό φρόνημά του, ή ιδεολογία του, ή αξιοπρέπειά του, ώστε, τελικά, νά γίνει, μ' ένα λόγο, «δικός σου», «έθνικόφρων» (που τότε ισοδυναμούσε μέ τό βασιλόφωνα, όπαδό του Λαϊκού κόμματος, καί, κατά παραχώρηση, έστω, του κόμματος τών Φίλελευθέρων).

Τό σύστημα που εφαρμόστηκε «έπιτυχώς» για 3-4 χρόνια μέ τήν άγρια βία καί τήν κατατρομοκράτηση, έδωσε τή βεβαιότητα στους κρατούντες ότι δημιούργησαν τό μέγα «θαύμα». Οι στυγνοί έμπνευστές καί εκτελεστές του συστήματος τής απόσπασης δηλώσεων μετανοίας μέ τήν ώμή βία καί τήν αδιάκοπη ψυχολογική πίεση καί τρομοκράτηση, πίστεψαν πως μπορούσαν πια νά δείξουν καί στόν έξω κόσμο τήν έκταση του «θαυματουργού» αποτελέσματος τής «δουλειάς» τους, ακόμη καί μέ τις εκλογές: νά επιδείξουν πως τό παγκόσμιας πρωτοτυπίας «πείραμά» τους πέτυχε, ότι στήν Μακρόνησο κατόρθωσαν τό ακατόρθωτο, καί επομένως έπρεπε νά πάρουν τά συγχαρητήρια,

τά εὔσημα, τὰ παράσημα, τὰ κάθε εἶδους ἀνταλλάγματα, ἀπὸ παντοῦ, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικόν.

Ἦδη εἶχε βγεῖ ἔξω, στὸν ἐμφύλιον, ἓνα συγκροτημένο τάγμα ἀπὸ «ἀνανήψαντες», εἶχαν γραφεῖ χιλιάδες ἐπιστολὲς καὶ ὁμιλίες «ἐθνικοῦ» περιεχομένου, εἶχαν γίνῃ ἑκατοντάδες «αὐθόρμητες» ἐκδηλώσεις ὑποδοχῆς ντόπιων καὶ ξένων προσωπικοτήτων στὸ νησί: δημοσιογράφων καὶ παρατηρητῶν, ὑπουργῶν καὶ στρατηγῶν, καθηγητῶν πανεπιστημίου καὶ «ἐθνικοφρόνων» συγγραφέων, βασιλιάδων καὶ βασιλισσῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐπισκεφθεῖ τὸ περιβόητο νησί τῶν «θαυμάτων» καὶ ἔμειναν «κατάπληκτοι» ἀπὸ ὅλα καὶ ὅλους. Ἐξοῦ καὶ οἱ δηλώσεις γιὰ «Παρθενῶνες» καὶ γιὰ «κολυμβύθρες τοῦ Σιλβάμ» κλπ.

Τὸ ἐσκεμμένο ψεῦδος γιὰ τὸ στρατόπεδο πού διέδιδαν οἱ ἐμπνευστές καὶ ἐκτελεστές τοῦ «πειράματος» σὲ ὅλον τὸν κόσμον, μὲ κάθε τρόπο καὶ μέσο, στὸ τέλος τὸ πίστεψαν καὶ οἱ ἴδιοι!... Δημιουργήθηκε καὶ στοὺς ἰδίους ἡ ψευδαίσθηση ὅτι οἱ ἄνθρωποι «ἀλλάζουν φρο-

νήματα» μὲ τὴν ἄσκηση βίας ἐπάνω τους ἢ μὲ τὸ φόβο τῆς βίας, ὅτι «ἀναμορφώνονται» μὲ τὴ σωματικὴ πρῶτα καὶ τὴν ψυχολογικὴ ἔπειτα βία, τὴν τρομοκρατία καὶ τὴν «ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση», τὴ λεγόμενη «ἠθικὴ ἀγωγή», πού γινόταν δύο φορές τὴ μέρα, μιά τὸ πρωῒ, σὲ κάθε λόχο, καὶ μιά τὸ ἀπόγευμα σὲ κάθε τάγμα. Πίστεψαν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀποβάλλουν τίς «πλανερές» ιδέες, ἐγκαταλείπουν τίς «προδοτικὲς πεποιθήσεις», καὶ ἀπὸ «Βούλγαροι ἢ Ἑαμοβούλγαροι» γίνονται «Ἕλληνες», φτάνει νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ θαυματουργὸ ξερονήσι, τὴ Μακρόνησον, καὶ νὰ ζήσουν τὴν «ἐθνικὴ ζωὴ» μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς «ἐθνικῆς ἀναμορφώσεως». Βεβαιώθηκαν πὺς ἀρκοῦσε νὰ κάνει ὁ οἰοσδήποτε κρατούμενος, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ τρόμου, μιά δήλωση «μετανοίας», νὰ γράφει μερικὲς ἐπιστολὲς καὶ νὰ ἀκούσει ἄλλες τόσες ὁμιλίες «ἐθνικοῦ» περιεχομένου, γιὰ νὰ μετανιώσει, νὰ ἀλλάξει, νὰ ἀνανήψει, νὰ γίνῃ δικός μας. Τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία νὰ μὴ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ θυσιάσει τὴ ζωὴ του, ὥστε νὰ μὴ

κάνει δήλωση «μετανοίας», τή θεώρησαν οι «φωστήρες» και οι «θανματουργοί» της Μακρονήσου, ως συγκατάθεση, ειλικρινή και αυτόδουλη απόφαση αλλαγής της σκέψης του, την υπέβαλαν ως λογική επιλογή ανεύρεσης του σωστού, του εθνικού δρόμου.

Έδω, λοιπόν, βρίσκεται το παράλογο –ή μάλλον ο τελικός παραλογισμός– με την έννοια της αποβλάκωσης. Οι έμπνευστές, οι οργανωτές και οι εκτελεστές του συστήματος της «ανάμρφωσης» και του «θαύματος» ήταν βέβαιοι ότι μπορούσαν να αφήσουν τους τρόφιμους του στρατοπέδου να ψηφίσουν και να αποδείξουν ακόμα και στους πιο δύσπιστους πως στη Μακρόνησο έχουν μεταμορφωθεί τελείως οι πρώην «κομμουνιστές». Υπολόγιζαν μάλιστα ότι η συντριπτική πλειοψηφία θα ψήφιζε Λαϊκό Κόμμα, ελάχιστοι το κόμμα των Φιλελευθέρων και σπανιότατοι το νεοσύστατο κόμμα του Πλαστήρα, την ΕΠΕΚ. Και επειδή ο Πλαστήρας είχε υποσχεθεί ότι θα καταργούσε τη Μακρόνησο, όλοι οι αξιωματικοί του στρατοπέδου δάλθηκαν να προειδοποιούν και να απειλούν «ελεύθερα» τους πάντες ότι όποιος ψήφιζε Πλαστήρα, θα πήγαινε την άλλη μέρα στο «σύρμα». Για την Δημοκρατική Παράταξη ούτε καν γινόταν λόγος στα τάγματα, γιατί δεν πίστευαν ότι θα ήταν κανείς τόσο «τρελός», ιδιαίτερα από τους κληρωτούς και τους ιδιώτες, να ψηφίσει τους «κομμουνιστές» (μολονότι δεν συμμετείχε στις εκλογές κανένας υποψήφιος του εκτός νόμου, άλλωστε, Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά μόνο «συννοδοιπόροι» του).

Και η βεβαιότητα ότι θα έπιαναν οι απειλές των αξιωματικών, στηριζόταν στις «ελεύθερες» αποδείξεις που παρουσίαζαν. Γιατί, πέρα από τις θεωρητικές αφέλειές τους, πρόσβαλλαν και υπογράμμιζαν και τις πρακτικές αποδείξεις. Δηλαδή, πέρα από τις πληροφορίες που μετέδιναν στους τρόφιμους του στρατοπέδου για το γεγονός ότι οι εκλογικοί φάκελλοι, κατά εκλογική περιφέρεια της χώρας, θα ανοίγονταν στις έδρες των ταγμάτων της Μακρονήσου, όποτε θα αποκαλύπτονταν τι είχαν ψηφίσει, τους καλούσαν ειδικά και τους ίδιους, κατά περιφέρειες, έξω από τη μάζα του κάθε λόχου και τους έλεγαν:

«Βλέπετε, π.χ. πως έχουμε στο λόχο μας δέκα άντρες από μία συγκεκριμένη περιφέρεια. Από αυτούς δύο

είναι Άλφαμίται, δύο είναι γραφείς στο διοικητήριο, δύο γραφείς στο τάγμα, δυό “άποχρωματισθέντες”, άρα θα ψηφίσουν όλοι Λαϊκό κόμμα ή έστω ένας θα ψηφίσει κόμμα Φιλελευθέρων, –πράγμα που δεν είναι και έγκλημα–. Μένουν λοιπόν οι υπόλοιποι τέσσερεις. Αυτούς είτε τους ξέρουμε που βαδίζουν είτε θα τους αποκαλύψουμε πολύ εύκολα, ακόμα κι αν ψηφίσουν Πλαστήρα... Καταλαβαίνετε, βέβαια, με τι τρόπο. Επίσης, ξέρετε και με ποιές συνέπειες. Δεν είσθε παρθένες...».

Οι «ελεύθερες» απειλές, ή τρομοκρατία και ή αγωνία τις μέρες εκείνες πήρε τεράστιες διαστάσεις. Παρόλα αυτά, όπως αναφέρεται και στην, κατά τά άλλα εξαιρετική εισήγηση του κ. Ήλια Νικολακόπουλου, τα αποτελέσματα έβγαλαν συνολικά στη Μακρόνησο, από 10.036 ψηφίσαντες, πρώτη την Δημοκρατική Παράταξη, με 3.538 (και να σκεφτεί κανείς, πολλές περιφέρειες δεν είχαν υποψήφιους της παράταξης αυτής), δεύτερη την ΕΠΕΚ με 2.478, τρίτο το κόμμα των Φιλελευθέρων με 1.751, τέταρτο το Λαϊκό κόμμα με 955 κλπ., κλπ., δηλαδή πλήρης ανατροπή της πυραμίδας, όπως την είχαν υπολογίσει οι ιθύνοντες του στρατοπέδου, πράγμα που κατέπληξε και τους ίδιους, τους συνέτριψε ήθικά και διέλυσε το μύθο του «θαύματος» που είχαν καλλιεργήσει τόσα χρόνια.

Τό ότι έπесαν έξω φοβερά και τό ότι οι εκλογές στο νησί έγιναν μπούμεραγκ που κονιορτοποίησε τό «πείραμα», μολονότι οι κυβερνώντες και διοικούντες περίμεναν τά αντίθετα αποτελέσματα, φαινόταν και από την κατοπινή συμπεριφορά των κατώτερων αξιωματικών, από τις κουβέντες αξιωματούχων του στρατοπέδου, αλλά και από τη φράση που διέδωσε ή «ραδιοαρθήλα» ότι είπε ή γυναίκα του στρατοπεδάρχη Γεώργιου Μπαϊρακτάρη (ταξίαρχου - διοικητή του Ο.Α.Μ. - Όργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου-) μετά τά αποτελέσματα των εκλογών:

– «Φίδια τρέφαμε στόν κόρφο μας, Γιώργο μου. Φίδια φαρμακερά...».

1. Βλ. και «Πρακτικά Έπιστημονικής Συνάντησης. Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Τό Παράδειγμα της Μακρονήσου», έκδ. «Φιλίστωρ», Αθήνα 2000, σ. 329-336.

ΓΡΗΓΟΡΗΣ Λ. ΒΡΕΦΟΚΡΑΤΩΝ

του Γιώργη Γιατρομανωλάκη

1.

Τή ζωή και κυρίως τό θάνατο του Γρηγόρη Λ. έχουν περιγράψει πολλοί. Γι' αυτό και οι σχετικές απόψεις και οι συναφείς κρίσεις ποικίλουν. Κάποιοι, λόγου χάρη, έχουν προσπαθήσει να βρουν απάντηση πώς και γιατί ο άνθρωπος αυτός, μολονότι υπήρξε (έκτός των άλλων) δρομέας όλκῆς και ἄλτης ἐξαιρέτος, πρωταθλητής Ἑλλάδος καί Βαλκανίων, δέν μπόρεσε ἐκεῖνο τό ἀνοιξιάτικο βράδυ στή Θεσσαλονίκη νά ἀποφύγει τόν φονέα του, πού, ὅπως λένε, κούτσαινε ἐλαφρά. Κι ἔτσι ἀφιέρωσαν πολύ χρόνο καί πολύ μελάνι γιά νά ἐξηγήσουν αὐτό τό περίεργο γεγονός, πῶς ἕνας φτερωτός δρομέας νικήθηκε ἀπό ἕνα χωλό. Ἄλλοι πάλι ἔχουν συγκεντρώσει τήν προσοχή τους στή λαμπρή σταδιοδρομία του, τόσο στήν ἱατρική ἐπιστήμη ὅσο καί στήν πολιτική πρακτική (μέ ἔμφαση πάντοτε στήν τελευταία). Καί, γενικά μιλώντας, καθένας, ἀπό ὅσους ἔχουν κατά καιρούς ἀσχοληθεῖ μαζί του, φαίνεται ἄλλοτε νά τονίζει τά προτερήματα τῆς μιάς καί ἄλλοτε τῆς ἄλλης πλευρᾶς του. Ἐπειδή ὁ ἄνδρας αὐτός υπήρξε πράγματι πολύπλευρος καί σέ πολλά θαυμαστός.

Ὅμως ἐμεῖς, ἀγαπημένο μου παιδί, γιά ἄλλα θά μιλήσουμε. Ἄλλα εἶναι ἐκεῖνα πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ἄλλα καί διαφορετικά. Ἐσύ κι ἐγώ σέ τοῦτο ταιριάζουμε. Στά ἄλλα καί στά διαφορετικά. Διαλέξαμε λοιπόν νά δείξουμε ὄχι κάτι μεγάλο καί σημαντικό γι' αὐτόν τόν ἄνδρα (τουλάχιστον ὅπως κρίνουν οἱ πολλοί τά πράγματα) ἀλλά μόνο μιά φωτογραφία του. Μιά ἰδιωτική φωτογραφία του, ἄγνωστη στοὺς πολλούς. Καί ἐνδεχομένως ἀδιάφορη. Αὐτό μονάχα θά δείξουμε: μιά ἰδιωτική φωτογραφία τοῦ Γρηγόρη Λ. στό ταπεινό μπαλκονάκι τοῦ ἱατρείου του. Τραβηγμένη πιθανῶς ἀπό κάποιο συγγενικό του πρόσωπο καί ὄχι ἀπό ἐπαγγελματία φωτογράφο.

Εὐδέχεται λοιπόν ἡ φωτογραφία αὐτή νά φανεῖ ἀσημαντή σ' ἐκείνους πού ἀποζητοῦν καί θαυμάζουν, ἄκριτα καί ἐπιπόλαια, τό ἐντυπωσιακό. Ἴσως φανεῖ συνηθισμένη καί χωρίς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Κατώτερη ἀπό τίς ἄλλες τίς ἐνδοξες, τίς δημόσιες φωτογραφίες του. Ὅμως γιά μᾶς (καί ἐνδεχομένως γιά λίγους

ἄλλους) ἡ φωτογραφία αὐτή εἶναι τόσο σημαντική, τόσο ἐξαισία στήν ἀπλότητά της, τόσο ωραία μέσα στήν καθημερινότητα, ὥστε δέν ἔχουμε λόγο νά καταφύγουμε σέ ἄλλες εἰκόνες αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλοι ἐπομένως ἄς ἀσχοληθοῦν μέ τό γεμάτο αἴγλη Στάδιο, μέ τόν θορυβώδη καί προκλητικό Τύμβο τοῦ Μαραθώνα, μέ τίς παλλόμενες λαϊκές συγκεντρώσεις καί τοὺς δη-

μόσιους λόγους του. Εμείς, εσύ κι εγώ, ἄς ἄρκεστοῦμε στό ἅπλό.

2. Στάσου λοιπόν μαζί μου ἐδῶ καί κοιτάξε. Μάτια μου γλυκά. Πάρε θέση δίπλα μου. Ἐσύ τό νεανικό κορμί, πάρε θέση δίπλα σέ ἐμένα... Ἐνωσε τό βλέμμα σου μέ τό δικό μου. Τουλάχιστον αὐτό κάμε. Βύθισε στήν εἰκόνα ἐτούτη τό ὡραῖο γαλάζιο βλέμμα σου. Ἄφησε κάθε ἄλλη παράσταση καί μορφή μακριά καί παρατήρησε αὐτήν ἐδῶ τή φωτογραφία. Ἐντατικά καί ἐπίμονα. Λατρευτικά (μόνο ἔτσι: λατρευτικά) κοιτάξε μαζί μου αὐτή τήν ἀσπρόμαυρη φωτογραφία τοῦ ὄρθιου, ἀσπροντυμένου ἀνδρα πού ἐμφανίζεται μέ ἕνα δρέφος στήν ἀγκαλιά του. Στάσου ἤρεμα (ὅπως ἔτσι, θυμάμαι, συνήθιζες νά στέκεσαι μπροστά στή θάλασσα, ὅπου τόσο λίγο χαρήκαμε οἱ δύο μας) καί ἄνοιξε διάπλατα τή θύρα τῶν ματιῶν σου. Κι ἐδῶ (δίπλα μου πάντα) σύρε μακριά αὐτό τό μαῦρο παραπέτασμα. Τό

μαῦρο ροῦχο πού σκεπάζει συνήθως τό βλέμμα μας. Καί δές ἐκεῖ πίσω. Πίσω ἀπό τά κλαδιά ἑνός χρόνου πυκνότατου κοιτάξε τόν τόπο ὅπου χρόνια τώρα στέκει ἐτοῦτος ὁ χαμογελαστός ἄνδρας. Ἀνάμεσα στά πυκνά φύλλα τοῦ κισσοῦ καί τῶν κυπαρισσιῶν στέκει. Στοχάσου. Αὐτός πού μέλημά του εἶχε τό στάδιο, τήν ἱατρική καί τήν ἀγορά. Αὐτός πού ἐνωτίστηκε μέ τόση οἰζύτητα καί πάθος τήν ξεφτισμένη ἐπανάσταση. Αὐτός. Τώρα ποζάρει πίσω ἀπό τά μαραμένα φύλλα ἑνός κήπου ἀνδρῶν καί ξεραμένου.

3. Αὕτη ἡ ἀσπρόμαυρη φωτογραφία (14X10 ἑκατοστά) ἔχει προφανῶς τραβηχθεῖ καλοκαίρι. Ὁπωσδήποτε πρῖν ἀπό τήν ἄνοιξη τοῦ 1963. Καί φαίνεται πῶς εἶναι καλοκαίρι γιατί τά κτήρια στό βάθος τῆς φωτογραφίας δείχνουν κατάσπρα καθώς λούζονται στόν έντονο ἀττικό ἥλιο. Ἀκόμη καί ὁ τοίχος δεξιά μας, δίπλα ἐκεῖ ὅπου στέκει ὁ ἄνδρας, ἀκόμη κι αὐτός φαίνεται νά φωτίζεται καί νά ἀσπρίζει ἀπό τήν ἀντηλία. Ὅμως δέν εἶναι, βέβαια, αὐτός ὁ λόγος πού μᾶς ὀδηγεῖ νά εἰκάσουμε πῶς εἶναι καλοκαίρι. Ὅτι ἐπειδή ἀσπρίζει τό φῶς τά κτήρια στό βάθος, τό μπαλκόνι καί τά κάγκελα μπροστά μας, αὐτό δείχνει καλοκαίρι. Ὅχι αὐτό τό στοιχεῖο, ἀλλά τό δρέφος. Αὐτό τό παιδί, τό κρατημένο στό χέρι τοῦ ἀνδρα, εἶναι πού ὀρίζει τή ζεστή καί ὡραία ἐποχή τοῦ θέρους. Κι ἂν δέν φαίνεται ἡ θάλασσα νά λάμπει, κι ἂν δέν βλέπεις τοὺς κολυμβητές νά χαίρονται τό κύμα, κι ἂν δέν ἀκοῦς τά τζιτζίκια (δύσκολο θά ἦταν μέσα στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἔτσι κι ἄλλιως), τό δρέφος δείχνει τήν ὑπαρξη ζεστοῦ καιροῦ. Αὐτό τό ἀνίδεο δρέφος δηλώνει τήν ὥρα τοῦ καλοκαιριοῦ, ἔτσι γυμνό σχεδόν ὅπως κάθετα, ἐκθαμβο μαζί καί ἀποφασιστικό, στό μπράτσο τοῦ πατέρα του.

4. Ἴδου λοιπόν πῶς μπορεῖς νά δεῖς συνολικά αὕτη τή φωτογραφία. Ἐνας ὄρθιος ἄντρας κρατᾷ στήν ἀγκαλιά του ἕνα δρέφος. Τόν γιό του. Προφανῶς στό μπαλκόνι τους. Ἀθήνα. Ὁδός Ἡλείου. Στέκονται μπροστά στό χάρισμα τοῦ μπαλκονιοῦ καί φωτογραφίζονται. Αὕτη εἶναι ἡ ὅλη εἰκόνα.

Τώρα δές καί ἐξέτασε (μαζί μου) τά μέρη τῆς εἰκόνας. Κοίταξε τό δρέφος. Αὐτό πρῶτα. Φορᾷ μόνο ἕνα ἄσπρο ἐσωρουχάκι, ἐνῶ τό κορμί του καί τά ἄκρα του, παντελῶς ἐλεύθερα, χαίρονται τόν ζεστό καλοκαιρινόν ἄερα. Βλέπεις πῶς καθώς ἐμφανίζεται, ἔτσι γυμνό, παίρνει τό σχῆμα τοῦ τετραπτερουγῶν Σεραφεῖμ; Μπορεῖς νά τό διακρίνεις αὐτό, παιδί μου; Νά, δές καλύτερα. Τό δεξί του χέρι μέ κλειστά τά δάκτυλα αἰωρεῖται στό χάος τοῦ μπαλκονιοῦ. Ὅμως τό ἀριστερό του εἶναι μαζεμένο πάνω στό χέρι τοῦ πατέρα του. Ἀκριβῶς ἀντίθετα εἶναι τοποθετημένα τά γυμνά πόδια του, πού μαυρίζουν πάνω στήν ἄσπρη ἱατρική περιβολή τοῦ Γρηγόρη. (Ἐκαμα ἕνα μικρό διάλειμμα στήν ἐργασία μου, εἶπε ἀργότερα ὁ γιατρός, ὅταν ὁ Κύριος τῶν Οὐρανῶν ἀπορημένος, καθώς ξεφύλλιζε τό λεύκωμα μέ τίς φωτογραφίες, τόν ἐρώτησε, Καλά, ἔτσι ὅπως ἦσουν ντυμένοι τήν ἄσπρη ποδιά τοῦ γιατροῦ, τά παράτησε

ὅλα καί θγῆκες ἔξω νά φωτογραφηθεῖς, ρέ Γρηγόρη! (Ἔκανα ἓνα μικρό διάλειμμα, εἶπε ἐκεῖνος. Πῆρα τό παιδί καί φωτογραφηθήκαμε καί γύρισα πίσω στό ἱατρεῖο χωρίς καθυστέρηση. Τίποτε δέν παράτησα. Ἄλ- λωστε καί τοῦτο μέρος τοῦ ἔργου μου εἶναι, Κύριε). Ἀντίθετα λοιπόν ἔχουν διευθετηθεῖ στήν εἰκόνα τά πόδια τοῦ μωροῦ. Τό δεξιὸ πόδι του ἔχει μαζευτεῖ λί- γο ψηλά, κοντά στή ζώνη τῆς ἱατρικῆς ποδιᾶς, τό ἄρι- στερό κρέμεται σχεδόν ἐλεύθερα καί χαλαρά. Ἔτσι συ- μπληρώνονται ἁρμονικά οἱ διαγώνιοι ἄξονες τοῦ κορ- μοῦ, καθώς τό ἓνα μέλος προεκτείνει τό ἄλλο καί ὅλα μοιάζουν πλέον ισόρροπα. Κατά τό τυπικό τῆς ἱστό- ρησης τῶν Σεραφεῖμ. Καί ἔτσι, μάτια μου, (καθώς δη- λαδῇ συμπληρώνονται καί ἑναρμονίζονται οἱ ἄξονες τοῦ σώματος), τά μέλη ὡσάν τέσσερα (ἢ ἔξι) φτερου- γάκια δίνουν στόν βρεφικό κορμό μίαν ἀέναη καί ἀθό- ρυθῃ συνάμα περιστροφική κίνηση. Ἡ ὅλως τοῦ μω- ρουδίστικου κορμοῦ πυκνώνει καί ἀπλώνει συνεχῶς ὥστε τελικά ὅλο τό τρυφερό σύμπλεγμα φωσφορίζει μέσα στήν περιδίνισή του.

5. Ὡς αὐτή ἡ περιστροφική κίνηση (ἡ κίνηση τοῦ τετραπτερουγίου, ἐννοῶ) ἐδῶ στά πόδια τοῦ βρέφους πρωτοεμφανίζεται, ὅπως βλέπεις. Κινοῦνται, θά ἔλεγε κανεῖς, ἀργά ἀργά καί μοιάζουν σάν νά ἀνεβαίνουν κάποια ἀόρατη σκάλα πού ξεκινᾷ ἀπό τόν κορμό τοῦ ἀνδρα καί φτάνει ὡς τά οὐράνια ὕψη. Ἀλλά τοῦτο δέν εἶναι καθόλου περιέργο, ἀφοῦ αὐτό γίνεται συνήθως μέ ὅλα τά γυμνά βρέφη πού ἀναπαύονται στίς μητρι- κές καί πατρικές ἀγκάλες: φαίνονται νά ἀνεβαίνουν συνεχῶς μίαν ἀόρατη σκάλα. Τό περιέργο λοιπόν, ἢ τό θαυμαστό αὐτῆς τῆς ἀνάβασης, βρίσκεται ἄλλοι: τό κεφάλι τοῦ παιδιοῦ (ὡσάν σελήνη μικρή) ἀκουμπᾷ στό μάγουλο τοῦ πατέρα του καί τά μάτια του (ὅπως καί τά μάτια τοῦ Γρηγόρη) κοιτάζουν ἀφοδα καί κατενώ- πιον (ἀνφάς), ὅπως συνηθίζουν οἱ φωτογραφιζόμενοι. Ἑλληνες καί μή. Ὅμως ὁ μικρός κορμός του ἀπό τή μέση καί κάτω ἐμφανίζεται στή φωτογραφία πλαγια- σμένος. Ἔτσι ἄλλοι δείχνουν νά κατευθύνονται τά πό- δια τοῦ παιδιοῦ καί ἄλλοι τό βλέμμα του. Καί αὐτός εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο συνήθως φανερώνεται τό θαῦμα τῶν ἀγγελικῶν καί βρεφικῶν σωμάτων: ὅτι μποροῦν νά κινοῦνται στό διάστημα μέ κάθε ἐλευθε- ρία καί ἀνεση. Καί ὅλα αὐτά μέ φυσικότητα γίνονται καί ἀπό μόνα τους ἔχουν πάρει αὐτή τήν κατεύθυνση πόδια καί βλέμμα. Ἡ ὥραία στιγμή (ἡ εὐτυχισμένη θά ἔλεγε κάποιος) βρίσκει πάντοτε τρόπο νά ἐμφανισθεῖ μπροστά μας, χωρίς προσποιήσεις καί σκηνοθεσίες.

6. Τώρα, ἀγαπημένο μου παιδί, πάψε γιά λίγο νά κοιτᾷς τό ἀεικίνητο μωρό. Ὅσο κι ἂν σέ ἐλκύει μα- γνητικά, καθώς σκαρφαλώνει στόν ἀέρα. Μήν τό χά- σεις ἀπό τά μάτια σου, ἀλλά ἔχε στραμμένη τήν κύ- ρια προσοχή σου στόν ὄρθιο ἄνδρα. Αὐτόν, ἐκεῖνο. Πάντα δίπλα μου.

Κοίταξε πρῶτα τά καλοκαιρινά παπούτσια, τά στέ- ρεα πόδια καρφωμένα στό ταίμεντο τοῦ μπαλκονιοῦ. Τό ἄριστερό μπροστά, λίγο πίσω τό δεξιό. Ἀρχή πιθα-

νῶς μιᾶς ἐκκίνησης. Πού ὅμως δέν ὁλοκληρώνεται. Μετά κοιτά τήν τσάκιση τοῦ παντελονιοῦ. Μάταιη δείχνει τελικά γιατί ὅ,τι πράγματι φαίνεται εἶναι τά ξεχειλωμένα γόνατα. Δές ὁλόκληρη τήν ἄσπρη ποδιά (τῆς ἱατρικῆς ὑπηρεσίας του). Δένεται στή μέση καί ἀνοίγεται πάνω στόν λαιμό. Ἰδοῦ τό ἄσπρο ἐνδύμα. Τό ἐργατικό. Ἀλλά τό ἐνδύμα δέν εἶναι αὐτό πού πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσει τώρα. Ἀλλά τά χέρια του. Συ- γκεντρώσου ἀργά ἀργά. Τό ἄριστερό (μέ τό ρολόι) μπροστά στό στήθος κρατᾷ τό μικρό χέρι. Τό δεξιό εἶ- ναι κεκαμμένο. Δημιουργεῖ μιά ὑποδοχή, ἓνα θρόνο τῆς σάρκας. Ἡ μιά αἰώρα. Νά καθίζει τό βρέφος. Ἀ- σφαλές. Προστατευμένο πάνω ἀπό τό χάος Ἐδῶ ἐνώ- νονται τά μέλη τους. Ἰδοῦ ἡ ὁμοούσια σάρκα. Ἐκεῖ πού σκουραίνει ἡ φωτογραφία, ἐκεῖ συντελεῖται ἡ ἑνω- ση. Παρατήρησε λοιπόν αὐτή τή συμπλοκή τῶν δύο κορμῶν μέσα στό περιορισμένο πλαίσιο τῆς εἰκόνας.

Στό άσπρο φόντο, στό άτελεύτητο χάος τοῦ άσπρου καί άδέβαιου κενοῦ. Μείνε εκεί. Γιατί από εκεί θά φανεί άργά τό σκοτεινό χάσμα, πού άνοίγει όλοένα πίσω από τόν όρθιο άντρα, ώσάν χοάνη καταστροφική. Για τούς πολλούς οί φωτογραφίες δείχνουν άκινήσια. Άλλά έδῶ δέν χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια γιά νά δοῦμε ότι τά πράγματα έχουν άρχίσει κιόλας νά κινούνται.

7. Βλέπεις πόσο εὐάλωτο φαίνεται τοῦτο τό σχῆμα τοῦ ανθρώπου; Αὐτός ό άνίδεος άνθρωπος, βλέπεις πόσο εὐάλωτος εικονίζεται; Διότι τελικά άνίδεος αποδείχτηκε εκείνος. Καί τόσο εὐθραυστος. Έμφανίζεται μπροστά στά μάτια μας όλο πίστη καί δύναμη, αλλά καθώς αιχμαλωτίζεται στόν θάλαμο τῆς μηχανῆς χάνεται καί σβήνει. Εἰς τά έξ ὦν συνετέθη. Κατά κεί πάει. Άλλά αὐτή δέν εἶναι ἡ φύση τῆς ανθρώπινης σάρκας; Ἡ εὐάλωτη σωματική κατασκευή, τά τρυφερά δεσμάτα τῶν ὁστών, ἡ λεπτότητα τῶν αἰμοφόρων ἀγγείων, τό εὐθραστο σχῆμα πού μάς περιβάλλει, αὐτό δέν δηλώνουν όλα τοῦτα; "Ότι τό κορμί εὐκόλα σπάει καί συντρίβεται ώσάν πήλινο σκεῦος κάτω από τά χτυπήματα τοῦ σιδερένιου λοστοῦ. Φαίνεται λοιπόν όλόκληρο, δεμένο τό κορμί, αλλά πρός στιγμήν μόνο. Αὐτό πού δείχνει συνεχῶς τό σχῆμα τοῦ ανθρώπου δέν εἶναι τίποτε άλλο παρά θρυμματισμός καί συντριβή. Σέ στιγμή καθολικῆς ἀθωότηας. Καί θά ἀναρωτηθεῖ κάποιος ἐνδεχομένως στό σημείο αὐτό. Καί θά ρωτήσει (ένας πού ἐνῶ κοιτάζει δέν βλέπει), *Ποιός κίνδυνος, ποιός λοστός καί ποιο εὐθραυστο σκεῦος. Έδῶ όλα φαίνονται εἰρηνικά. Όλα ἤρεμα, τίποτε δέν πρόκειται νά συμβεῖ. Ό άνθρωπος δῆλκε στό μπαλκόνι του νά φωτογραφηθεῖ μέ τό μωρό στά χέρια. Αὐτό εἶναι όλο. Όμως ἐσύ παρατήρησε (μαζί μου) λίγο πίσω από τή φωτογραφία αὐτό πού κινεῖται. Άόρατο ὁρατό. Δές πόσο εὐάλωτος (μέσα στό συγκρατημένο χαμόγελό του) φαίνεται εκείνος. Πόσο γυάλινος στέκει μπροστά στήν κάμερα αὐτός ό άνδρας, ό άσκημένος στό γυμναστήριο καί στό χειρουργικό τραπέζι. Κοίτα πόσο εὐθραστο φαίνεται τό κρανίο του. Κοίτα πῶς τά συντριμμένα ὁστά του διασκορπίζονται κιόλας στήν ἄσφαλτο τῆς πόλης. Καί τό μικρό ἀδιόρατο αὐλάκι τοῦ αἵματος χάνεται στούς ὑπόνομους τῆς Θεσσαλονίκης. Τό βλέπεις; Ένα κόκκινο, μικρό αὐλάκι στήν άσπρόμαυρη φωτογραφία.*

8. Τώρα ἄς κοιτάξουμε ταυτόχρονα τά δύο κορμιά. Πατέρα, υἱό. Άναρωτιέσαι, πιθανῶς, καθώς κοιτᾷς τό σύμπλεγμα τῶν σωμάτων: Ποιό από τά δύο βαστάζει τό άλλο μπροστά στό σκοτεινό διάφραγμα τῆς μηχανῆς; Ό πατέρας τόν γιό ἢ ό βρεφικός γιός τόν πατέρα; Ἡ δές το κι ἄλλιως. Ποιός εἶναι τό δρέφος; Ποιός ό πατέρας; Μή σέ γελοῦν τά φαινόμενα. Μή σέ παραπλανᾷ τό ὁρατό. Αφαίρεσε από τή φωτογραφία τό μπαλκονάκι, τόν τοῖχο, τά κάγκελα καί τά κτήρια τοῦ βάθους καί δές ὄχι φωτογραφία αλλά εἰκόνα. Τίμιο εἰκόνημα χριστιανικό, θέλω νά πῶ, ὅπου ἐδῶ ὥσπερ ἡ τιμή τῆς εἰκόνης πρός τό πρωτότυπον διαβαίνει,

οὕτω καί τό ἐναντίον. Δές τό πρόσωπο τοῦ Γρηγόρη Λ. ὅπως δένεται στήν εἰκόνα μέ τό πρόσωπο τοῦ βρέφους. Παρατήρησε τά δύο κεφάλια, καθώς τό ἓνα ἀκουμπᾷ τό ἄλλο. Ποιός στηρίζει ποιόν; Ποιός ἀλήθεια προστατεύει τόν ἄλλο; Αφοῦ οί δύο τους ἐμφανίζονται ἐνωμένοι καί μετέωροι πάνω στό μπαλκόνι εἶναι προφανές ὅτι αὐτός πού βαστάζει βαστάζεται καί ἀντιστρόφως.

9. Τώρα (αφοῦ ἤδη ἔχεις στοχασθεῖ ἄρκετά) δές αὐτό πού πράγματι πρέπει νά δεῖς. Πάρε καί παρατήρησε προσεκτικά μιᾶ εἰκόνα τῆς Παρθένου τῶν χριστιανῶν. Μιά Βρεφοκρατούσα. Μιά πού κρατεῖ στήν ἀγκάλη τόν γιό τῆς. Παρατήρησε πῶς ἀνιστοροῦν τήν Παρθένο τους οί ἐκστατικοί καί ἀγγελοκρουσμένοι ζωγράφοι καθώς βαστάζει τό δρέφος τῆς. Ἡ παρθενική μητέρα (ἐται τήν περιγράφουν οί εὐσεβεῖς) εἶναι καθισμένη σέ ἀθέατο κάθισμα. Κάθεται ὡσάν προτομή. Έχει στά χέρια τῆς τόν μικρό γιό τῆς μέσα στά ἀπαλά χρώματα τῆς χριστιανικῆς εὐλάβειας. Εἶναι εἰκόνα μιᾶς προτομῆς. Έτσι εἶναι ζωγραφισμένη. Σέ τοῦτο τό σχῆμα εἰκονίζεται συνήθως ἡ Γλυκοφιλούσα, ἡ ἄλλιως λεγόμενη, ἡ Ὁδηγήτρια, ἡ Ἀμόλυντος, ἡ Πλατυτέρα. Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων. Ἡ ἐν γαστρὶ ἔχουσα τόν υἱόν πού βαστάζει. Madonna della Salute. Madre della Consolazione. Λέγεται ἄλλοῦ. Καί ἄλλοῦ Παναγίτσα μ' ὁρήθα. Άλλά πάντα στήν ἴδια στάση εἰκονίζεται. Νά κρατάει τόν γιό στήν ἀριστερή πλευρά καί νά κλίνει τό κεφάλι πρός αὐτόν. Γέρνει ἐλαφρά πρός τό δρέφος καί ἄλλοτε (σέ ἄλλη παράσταση) ἀκουμπᾷ τό θλιμένο τῆς πρόσωπο στό παιδικό κεφάλι γιά παρηγορία. Άλλοτε πάλι ἀπλῶς στρέφεται πρός αὐτόν αλλά δέν ἐνώνεται μαζί του. Μόνο τήν κίνηση θέλει νά δεῖξει ό ταπεινός ζωγράφος. Καί εἶναι αὐτή ἡ κίνηση πού ἔχει πράγματι σημασία. Κλίνει συνεχῶς ἡ μητρική κεφαλή πρός τό δρέφος. Καί τό δρέφος μέ τή σειρά του ἄλλοτε κρατᾷ μέ τά δύο του χεράκια τό χέρι τῆς μάνας του κι ἄλλοτε τό ἓνα του χέρι στρέφεται νά πιάσει τόν λαιμό τῆς, ἐνῶ τό ἄλλο ἐλεύθερο πέφτει ἀνέμελα πρός τό κενό. Άλλά πάντα αὐτό δείχνει ἡ εἰκόνα τῶν χριστιανῶν. Τά δύο κορμιά νά ἀγκαλιάζονται στοχαστικά καί νά προστατεύει τό ἓνα τό ἄλλο. Μάταια, φυσικά.

10. Καί ἐνῶ λοιπόν όλα μοιάζουν εἰρηνικά καί καθημερινά καί τά δύο κορμιά δένονται μεταξύ τους στήν τίμια εἰκόνα (ὅπως στό μπαλκονάκι τοῦ Γρηγόρη), κοίτα πῶς ξαφνικά ἀλλάζει ό χρόνος στή θεοσεβή ἐξεικόνιση τῶν χριστιανῶν. Αἴφνης ἡ εἰρηνική σκηνή τῆς Βρεφοκρατούσας σκιάζεται από κάτι. Ό κίνδυνος προμαντεύεται. Ό θάνατος προορᾷται. Από ψηλά βλέπεις νά ἐμφανίζεται στά καλά καθούμενα τό κακό τοῦ θανάτου. Καθότι τήν ὥρα πού ἡ Παρθένος τῶν χριστιανῶν ζωγράφων κρατᾷ τό μωρό στήν ἀγκαλιά, δρέφος ἀκόμη, ἄψητο νήπιο, ψηλά, ἀριστερά καί δεξιά στήν εἰκόνα ἐμφανίζεται αὐτό πού μέλλεται νά ἐρθεῖ μέσα στά χρόνια. Φωτογραφίζονται ἐδῶ τά πρόσωπα τῶν ἀγγέλων. Δύο ἀγγελιοφόροι ιστοροῦνται καί

ο χρόνος αρχίζει νά κινείται επικίνδυνα κουβαριασμένος. Τό σήμερα και τό αύριο στην ίδια εικόνα και έν ταυτώ παρουσιάζεται. Καί βλέπεις νά κατεβαίνουν από τά ούράνια οι δύο αρχάγγελοι του Κυρίου. Σταλμένοι από αυτόν πού ξέρει τό μέλλον έρχονται αυτοί. Νά υπάγετε τούς είπε. Γοργά, παιδιά μου. Προστακτικά σās τό λέω. Νά εμφανισθείτε πρὶν τήν ώρα σας. Νά δείξετε τί θά ῥθει. Ζωγραφικά. Καί εκείνοι παίρνουν τή θέση τους στην εικόνα, μάτια μου ώραϊα, καί εμφανίζονται. Ἀριστερά εικονίζεται ὁ Γαβριήλ (ώραϊος δείχνει) νά κρατᾶ (ἀντί τοῦ κρίνου) τόν σταυρό, τό ἀκάνθινο στεφάνι καί τούς ἡλούς, τά σιδερένια καρφιά. Δεξιά ὁ σοβαρός Μιχαήλ, μέ τόν πικρό σπόγγο καί τή λόγχη στό χέρι. Κι ἐνῶ καλά καλά δέν στέκεται ἀκόμη στά πόδια του τό δρέφος, ἐνῶ δηλ. μάνα καί παιδί (παιδί μηνῶν) στέκουν μπροστά στόν ζωγράφο βλέπεις πῶς τά σύνεργα τοῦ μέλλοντος πάθους προβάλλουν καθαρά. Α! ἡ σκληρότητα τῶν οὐρανίων βουλῶν. Ἀχ ὁ κουτσός τροχός τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων. Στραβωμένος τροχός ἐνός τρίκυκλου. Εἶπαν. Ἀχ τό κοινό μέλλον τό σκοτεινό τῶν θυσιασμένων.

11. Τώρα (ἐννοῶ τώρα ἀκριβῶς) στρέψε ξανά τά μάτια σου καί κοίτα πάλι ὁλόκληρη τήν ἀσπρόμαυρη φωτογραφία ἐνός Ἑλληνα. Ἐνός ἑλληνα δουλεψτῆ καί στρατιῶτη πού κρατεῖ ἀπόγευμα καλοκαίρι ἕνα ἡμίγυμνο παιδί. Τί δείχνει λοιπόν αὐτή ἡ φωτογραφία; Τί προμηνύει τό ἀθῶο ἀπόγευμα; Προφανῶς τό μέλλον δείχνει ἡ φωτογραφία τοῦ μπαλκονιοῦ. Τί προφανῶς. Πεντακάθαρα ὅλα. Νά, λόγου χάρη, πῶς ἡ Ἀθήνα δείχνει τή Θεσσαλονίκη. Καί κάτι τῆς λέει. Καί ἡ θεοσεβῆς Θεσσαλονίκη ἀντιχαιρετᾶ. (*Χαῖρε, Ἀθήνα. Τό ρῦπος σου ἐγώ θά ἐξαγοράσω. Ἐγώ ἡ φτωχομένα θά σέ ἀνταμείψω*). Βλέπεις τώρα πῶς παίρνουν τή θέση τους ἐδῶ οἱ δύο ἀρχάγγελοι; Δέν φαίνονται τώρα πεντακάθαρα ὅλα; Στό ἥσυχο καλοκαιρινό ἀπόγευμα τῶν Ἀθηναίων, κυφορεῖται ἡ ζεστή βραδιά μιᾶς ἀνοιξης θεσσαλονικιάς. Ἐδῶ ὅπου τά πράγματα μοιάζουν εἰρηνικά, ἐδῶ πού λάμπει ἡ καλή τύχη ἐνός πού πήρε τό δρέφος του (χωρίς νά βγάλει τήν ποδιά τῆς δουλειᾶς) νά φωτογραφηθεῖ, ἐδῶ στρέψε τά μάτια σου, γλυκό μου παιδί. Ἐκεῖ ὅπου τίποτε δέν φαίνεται, ἐκεῖ ἀκριβῶς πρέπει νά κοιτάξουμε. Ὅτι τό μέλλον γίνεται φανερό τώρα δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία. Τή στιγμή πού πάει νά χαμογελάσει ὁ Γρηγόρης ὅτι τάχα ὅλα εἶναι βέβαια, ὅλα οἴγουρα, ὅλα θά γίνουν, ἐκεῖ ἀκριβῶς κάνει τήν ἐμφάνισή του ὁ σκοτεινός, ὁ κρυμμένος ἄνθρωπος πού χωλαίνει. Μαρσάρει πίσω ἀπό τούς ἀγγέλους. Ἀπειλητικός ἔρχεται μέ τή μαύρη λόγχη καί τόν λυστό σηκωμένο. Ἀκοῦς τώρα καθαρά τό μουγκριτό τοῦ χαμηλοῦ τρίκυκλου καθῶς ἐτοιμάζεται νά ὀρμήσει καί νά κόψει. Μυρίζεις κιόλας τά πυκνά καυσαέρια. Στό ταπεινό μπαλκόνι τῆς ὁδοῦ Ἡλείου.

Ὅλα λοιπόν καθαρά ἀλλά ὁ Γρηγόρης τίποτε δέν βλέπει. Μονάχα τή φωτογραφική μηχανή κοιτάζει. Τίποτε ἄλλο, εἰμή τό μάτι τῆς μηχανῆς. Ἀχ πολιτικέ μου

ἀνίδεε. Τί χαμογελᾷς, ὅτι τάχα ὅλα καλά καί ώραϊα; Γιατί τοῦτο τό αἰσιόδοξο πρόσωπο; Δέν βλέπεις τά φανερά σημάδια, ἐσύ ὁ ὀξυδερκής; Ἀκόμη καί τό δρέφος κάτι σάν νά βλέπει, κάτι σάν νά προσπαθεῖ νά διαβάσει μέσα στήν ἀγνοιά του. Βλέπει τούς μαύρους ἀρχάγγελους νά φτερουγίζουν συννεφιασμένοι, συλλαβίζει τήν ἐπιγραφή *Τά σύμβολα τοῦ πάθους προδεικνύει ὁ ἄγγελος*. Κι ἐσύ, Γρηγόρη, τίποτε. Τό ρολογάκι στό ἀριστερό σου χέρι προτεταμένο. Τάχα ὁ χρόνος εἶναι πράγματι αὐτός πού ξεῖς. Γελασμένε! Τῶν γελασμένων ἄρχοντα. Ἀπόγεμα καλοκαίρι στό μπαλκόνι σου καί τό ρολοῖ δείχνει κοντά μεσάνυχτα. Ἀχ γιατρέ! Ἀπογευματινά μεσάνυχτα ἔχεις, ἀθῶε μου. Καλά; Τόσο δά σέ συνεπῆρε τό ὄραμα, ὥστε δέν ἐβλεπες μπροστά σου; Τυφλέ καί κουφέ, Κομαντάντε!

12. Τά πράγματα ἔχουν ἀλλάξει τώρα. Ὅλα ξαφνικά φαίνονται ἀλλιῶτικα. Κάπως διαστικά. Ὁ Γρηγόρης ἐξακολουθεῖ νά χαμογελᾷ, ἀλλά σάν νά διάζεται. Θέλει, λέει, νά τελειώσει ἐτοῦτο τό διάλειμμα. Τόν πιέζει ἴσως ὁ χρόνος καί δέν βλέπει τίποτε ἄλλο. Θέλει νά τελειώσει ἡ σκηνή. Τό δρέφος μοιάζει κι αὐτό πιότερο ἀπορημένο ἀπό παλιά. Αἰσθάνεται τήν ἀγγελική παρουσία καί δυσφορεῖ (πάντοτε τοῦτο συμβαίνει μέ τά μωρά). Τά πόδια του κινούνται γοργά νά φύγει μπροστά νά εἰδοποιήσει τόν πατέρα. Οἱ δύο φτερωτοί ἀγγελιοφόροι κινοῦν ἀπεγνωσμένα τά χέρια τους μπρός στό μωρό καί προειδοποιοῦν. Τό μωρό, ἀνακρατεῖ καί ἀνακρατιέται, σκιρτᾷ καί πάει νά κινηθεῖ ἀνήσυχο ἀπό τά μηνύματα. *Δειλιᾷ ταῦτα βλέπων*. Κινεῖ τά πόδια του καί ὅλη ἡ εικόνα ἀρχίζει νά περιστρέφεται στό χάος μέ ἱλιγγιώδη ταχύτητα. Στριφογυρίζουν ὅλα, μπαλκόνια, βεράντες, κάγκελλα, τοῖχοι. Νά καί ἡ ἱστορία ἀνεκδιήγητη. Πάει τό στεγνό καλοκαίρι, πάει ἔρημο τό φθινόπωρο. Περνᾷ ὁ χειμῶνας καί γίνεται νύχτα στούς δρόμους τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Γρηγόρης μιλά δυνατά καί βραχνά ἀλλά κανεῖς δέν ἀκούει. Τελειώνει ἕνα λόγο μακρύ καί ἐτοιμάζει κάποιον ἄλλο. Βιάζεται ξανά. Βιάζεται νά βγεῖ ἔξω στή νύχτα νά περπατήσει καί περάσει κάθετα τή λεωφόρο. Νά πάει ἀπό τό ἕνα σημεῖο στό ἄλλο. Ἀπό τό ἕνα πεζοδρόμιο στό ἄλλο. Τόσο μόνο. Τόση εἶναι ἡ διαδρομή τῆς ἐπανάστασης, λέει. Ἀπό τό ἕνα πεζοδρόμιο στό ἄλλο.

Καί τότε (ἀκριβῶς τώρα δηλαδή, αὐτήν ἐδῶ τήν ώρα πού μιλοῦμε) κάποιος χωλός καί τυφλός τοῦ κλείνει τόν δρόμο. Στήν ἀσφαλτο ἐπιτελεῖται τό μυστήριο. Μέ θόρυβο μεγάλο πέφτει ὁ σταυρός ἀπό τά χέρια τῶν ἀγγέλων. Τά σιδερένια καρφιά, ἡ κοφτερή λόγχη ἀστράφτουν καί βροντοῦν. Μουγκρίζει, βρυχᾶται τό τρίκυκλο. Ἀνοίγει καί κλείνει τό μαῦρο μάτι τῆς φωτογραφικῆς μηχανῆς καί σφραγίζονται ὅλα. Στόν σκοτεινό θάλαμο. Ἐκεῖ ἐναπομένει τό βῆμα σου. Γρηγόρη. Ἐκεῖ χάνεσαι καί μένεις. Ἀσπρόμαυρη φωτογραφία πάνω σέ μπαλκόνι. Μιά φωτογραφία μέ ἕνα μωρό στά χέρια. Τραβηγμένη στό διάλειμμα τῆς δουλειᾶς. Σέ μία στιγμιαία ἀνάπαυλα τῆς ἐργασίας σου.

Ο Σεφέρης σε σκίτσο
του Κώσταν Λάτκαρη

Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ: ΓΕΦΥΡΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΕΣ, ΣΤΗΜΕΝΕΣ, ΚΟΜΜΕΝΕΣ

του Δημήτρη Μαρωνίτη

Βουλιάζει όποιος σηκώνει τίς μεγάλες πέτρες.
Γ.Σ.

Ανοίγω την εισηγητική αυτή όμιλία μου* υπό τον τίτλο «Η αρχαία κληρονομιά: Γέφυρες πραγματικές, στημένες, κομμένες» διαβάζοντας τίς «Μυκήνες» του Γιώργου Σεφέρη, απ' όπου εξάλλου δανείζομαι και την προμετωπίδα του γραπτού μου κειμένου.

ΜΥΚΗΝΕΣ Β'

Δώσ' μου τά χέρια σου, δώσ' μου τά χέρια σου,
δώσ' μου τά χέρια σου.

Είδα μέσα στή νύχτα
τή μυτερή κορυφή του βουνού
είδα τον κάμπο πέρα πλημμυρισμένο
μέ τό φῶς ενός αφανέρωτου φεγγαριού
είδα, γυρίζοντας τό κεφάλι
τίς μαύρες πέτρες συσπειρωμένες
καί τή ζωή μου τεντωμένη σά χορδή
ἀρχή καί τέλος
ή τελευταία στιγμή
τά χέρια μου.

5

10

Βουλιάζει όποιος σηκώνει τίς μεγάλες πέτρες
τούτες τίς πέτρες τίς εσήκωσα όσο βάσταξα
τούτες τίς πέτρες τίς αγάπησα όσο βάσταξα

* Διάλεξη πού έγινε στό Γ' Έπιστημονικό Συμπόσιο τής Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού καί Γενικής Παιδείας (Ίδρυτής Σχολή Μωραΐτη) υπό τον τίτλο «Χρήσεις τής Αρχαιότητας από τό Νέο Έλληνισμό» στίς 14 Απριλίου 2000.

τούτες τίς πέτρες, τή μοίρα μου.
Πληγωμένος από τό δικό μου χῶμα
τυραννισμένος από τό δικό μου πονκάμισο
καταδικασμένος από τούς δικούς μου θεούς,
τούτες τίς πέτρες.

15

Ξέρω πῶς δέν ξέρουν, ἀλλά ἐγώ
πού ἀκολούθησα τόσες φορές
τό δρόμο απ' τό φονιά στό σκοτωμένο
ἀπό τό σκοτωμένο στήν πληρωμή
κι ἀπό τήν πληρωμή στόν ἄλλο φόνο,
ψηλαφώντας
τήν ἀνεξάντλητη πορφύρα
τό θράδυ ἐκεῖνο τοῦ γυρισμοῦ
πού ἀρχισαν νά σφυρίζουν οἱ Σεμνές
στό λιγοστό χορτάρι—
είδα τά φίδια σταυρωτά μέ τίς ὀχιές
πλεγμένα πάνω στήν κακή γενιά
τή μοίρα μας.

20

25

30

Φωνές ἀπό τήν πέτρα ἀπό τόν ὕπνο
βαθύτερες ἐδῶ πού ὁ κόσμος σκοτεινιάζει,
μνήμη τοῦ μόχθου ριζωμένη στό ρυθμό
πού χτύπησε τή γῆς μέ πόδια
λησμονημένα.
Σώματα δυθισμένα στά θεμέλια
τοῦ ἄλλου καιροῦ, γυμνά. Μάτια
προσηλωμένα προσηλωμένα, σ' ἓνα σημάδι
πού ὅσο κι ἂν θέλεις δέν τό ξεχωρίζει
ή ψυχή
πού μάχεται γιά νά γίνει ψυχή σου.

35

40

Μήτε κι ἡ σιωπή εἶναι πιά δική σου
ἐδῶ πού σταματήσαν οἱ μυλόπετρες. 45

Ὅχτώδρης 1935

I

Προηγούνται πέντε εισαγωγικές προειδοποιήσεις, ἐν εἰδει σκοπιᾶς ἀπό τήν ὁποία προτίθεται νά ἀντιμετωπίσω τό συζητούμενο θέμα τοῦ Συμποσίου:

1. Ἡ ὁμιλία μου δέν ὑπόσχεται αὐστηρή ἀρχαιογνωσία, τήν ὁποία ἐξάλλου καί δέν ἐπαγγέλλομαι. Δέν πρόκειται ἐπομένως συστηματικά νά ἐκθέσω ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τά ὁποία πέρασαν ὡς κληροδοσία (ἀμφίβολο παραμένει ἂν ὑπῆρχε τέτοιου εἴδους πρόθεση) στόν νεότερο καί νέο ἑλληνισμό, πού τά ὑποδέχθηκε καί τά ἀνέδειξε σέ πολύτιμη κληρονομιά. Οἱ ἀρχαιογνωστικές ἐπομένως ἀναφορές μου θά εἶναι ἐπιλεκτικές καί κατά κάποιον τρόπο αὐθαίρετες: προσανατολισμένες ἐξαρχῆς πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἰδεολογικῆς χρήσης ἢ καί κατάχρησης τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἀπό τοὺς Νεοέλληνες.

2. Ἡ εἰσήγησή μου δέν ὑπόσχεται ἐπίσης νά εἶναι αὐστηρῶς ἱστορική –ἐτσι κι ἄλλιῶς δέν εἶμαι ἱστορικός. Δέν ἔχω ἐπομένως τά ἐφόδια (οὔτε θέβαια καί τόν χρόνο), γιά νά ἱχνογραφήσω μέ ἱστορική ἀκρίβεια τήν καμπύλη τῆς ἰδεολογικῆς προβολῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ στόν νεότερο ἑλληνισμό, ἀπό τά χρόνια τουλάχιστον τῆς ὀψιμης τουρκοκρατίας ἕως τίς μέρες μας. Καί ἐδῶ θά προσφύγω σέ παραδειγματικές ἐπιλογές, ἐπιμένοντας σέ ὁρισμένα ἰδεολογικά ἴχνη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τά ὁποία μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο παιδεύσαν καί μπερδεύσαν τοὺς Νεοέλληνες, καί ἐξακολουθοῦν νά μᾶς στιγματίζουν.

3. Τό πεδίο ἀναφορᾶς μου θά εἶναι κυρίως ἡ θεοσημοτεμένη ἀνθρωπιστική μας παιδεία καί ἐκπαίδευση –σχολική καί πανεπιστημιακή. Δέν νομίζω πῶς χρειάζονται πρόσθετα ἐπιχειρήματα γιά νά κατοχυρωθεῖ ὁ χώρος αὐτός ὡς ὁ κρισιμότερος καί ὁ πλέον εὐάλωτος σέ σχέση μέ τόν ὁρισμό καί τήν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομιάς –πῆγα νά πῶ: τῆς ἀρχαίας σκουριάς.

4. Ἐκ προοιμίου, καί ἀσφαλῶς σχηματικά, προτείνω νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἰδεολογική χρήση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπό τόν νέο ἑλληνισμό μοιράστηκε ὀριζόντια καί κάθετα, σχηματίζοντας ἕνα ἐνδεικτικό ἔστω σταυρόλεξο. Γενικότερα μπορούμε νά τήν ἐκτιμήσουμε στίς ἐξῆς παραλλαγές της: (α) στή συντηρητική, προσοδευτική καί μαρξιστική (β) στήν αἰσιόδοξη, ἀπαισιόδοξη καί ἀμφίβολη ἢ εἰρωνική. Γιά νά μιλήσω μέ παραδειγματικά ὀνόματα: ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε τόν Μιστριώτη, τόν Δελμοῦζο καί τόν Γληνό· ἀπό τήν ἄλλη τόν Ἐλύτη, τόν Σεφέρη καί τόν Καβάφη ἢ τόν Ρίτσο.

5. Δυό λόγια καί γιά τόν μεταφορικό τίτλο τῆς

εἰσήγησής μου: μιλῶ, ὅπως βλέπετε καί στό πρόγραμμα, γιά πραγματικές, στημένες καί κομμένες γέφυρες. Καί οἱ τρεῖς αὐτοί ὅροι προϋποθέτουν ὅτι ἀνάμεσα στόν ἀρχαῖο καί στόν νέο ἑλληνισμό ἔτρεξε καί ἐξακολουθεῖ νά τρέχει ἕνα πλατύ ποτάμι, πού δέν ξερούμε ἀκριβῶς τίς πηγές του ἀλλά καί δέν μπορούμε εὐκόλα νά προβλέψουμε τίς ἐκβολές του. Οἱ δύο πάντως ἀντιμέτωπες ὄχθες τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ σηματοδεύονται μέ ὑπολείμματα ἔστω ἀπό κάποιες γέφυρες, οἱ ὁποῖες ἱστορικά ἐλέγχονται καί πιστοποιοῦνται –αὐτές ὀνομάζω πραγματικές. Παράλληλα ὅμως πρὸς τίς πραγματικές αὐτές γέφυρες, ὁ νεοελληνικός ἰδεολογικός οἶστρος μας γιά τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα ἔχει ἐπινοήσει καί κάποιες ἄλλες γέφυρες, ἃς ποῦμε ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ ἀνιστορικές, φανταστικές ἢ φανταστικές –αὐτές χαρακτηρίζονται στημένες. Τέλος, μέ τίς κομμένες γέφυρες ὑπονοεῖται ἡ παραδοχή μας ὅτι οἱ δύο ὄχθες τοῦ ποταμοῦ, μέ τά χρόνια πού πέρασαν στό μεταξὺ, δέν ἐπικοινωνοῦν πλέον ἄμεσα μεταξύ τους· ἀπλῶς ἀντικρίζονται. Τοῦτο, μεταφορικῶς πάλι, σημαίνει ὅτι, ἂν θέλουμε νά περάσουμε ἀπό τή μία ὄχθη στήν ἄλλη, πρέπει νά κολυμπήσουμε διασχίζοντας κάθετα τό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ ἢ, στήν καλύτερη περίπτωση, ὅπως ἔλεγα ἄλλοτε καί ἄλλοι, νά κατασκευάσουμε καί νά χρησιμοποιήσουμε χειροποίητες σχεδίες· ἐν γνώσει μας ὅτι, κολυμπώντας ἢ σχεδιάζοντας, κινδυνεύουμε καί νά πνιγοῦμε. Γιά νά μιλήσω μέ τά λόγια τοῦ Σεφέρη πού ἀκούσατε: *δουλιάζει ὁποῖος σηκώνει τίς μεγάλες πέτρες*. Ὁμολογῶ πάντως ὅτι τόσο ἡ φιλολογική ὥς καί ἡ ἀνθρώπινη προσωπική μου περιπέτεια σηματοδοτοῦν τή συμπάθειά μου πρὸς τίς κομμένες κυρίως γέφυρες· συνυπολογίζοντας τήν ὀρεξη καί τή δυνατότητά μας νά κοιτάξουμε τήν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ ποταμοῦ ἐξ ἀποστάσεως, μέ ἰδιαίτερη συγκίνηση, κάποτε καί μέ τραυματική νοσταλγία.

Ἐδῶ κλείνει τό εισαγωγικό μέρος τῆς ὁμιλίας μου καί ἔπεται τό συστηματικό, πού ἐλπίζω νά μὴν εἶναι παντελῶς ἀσυστηματοποίητο.

II

Προτείνω γιά λόγους συντομίας, ἀλλά καί εὐκολίας, νά ἐντοπίσουμε τίς κάθε λογῆς κληρονομικές σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος μέ τόν νέο ἑλληνισμό σέ τρία κυρίως σημεία: στήν ἀνθρωπογεωγραφική συγγένεια καί συνέχεια· στή γλωσσική συγγένεια καί συνέχεια· στήν πολιτική καί πολιτισμική συγγένεια καί συνέχεια. Γιατί λίγο πολὺ σέ αὐτό τό τρίγωνο ἐγγράφονται οἱ περισσότερες τουλάχιστον, συγκλίνουσες ἢ ἀποκλίνουσες μεταξύ τους, θεωρίες καί ἀπόψεις γιά τήν ἀρχαία κληρονομιά.

Πρέπει ὅμως ἀμέσως νά πῶ, γιά νά μὴν παρεξηγηθῶ, κάτι πού τό ἔχουν ἤδη ἐπισημάνει καί τεκμηριώσει οἱ ἀρμόδιοι, ἱστορικοί, γλωσσολόγοι, ἐθνολόγοι καί λαογράφοι: ἡ ἐξαρτημένη κατὰ κάποιον τρόπο

ἀναφορά τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στήν ἑλληνική ἀρχαίότητα χρονικά συνέπεσε καταρχήν μέ τήν προεπαναστατική καί ἐπαναστατική ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς μας συνείδησης καί ἀμέσως μετά μέ τήν ἴδρυση τοῦ νεο-ἑλληνικοῦ κράτους καί τῆς νεοἑλληνικῆς πολιτείας. Ἡ χρονική αὐτή σύμπτωση ἐπιβάλλει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ προσφυγή τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στό ἐνδοξο ἀρχαιοἑλληνικό παρελθόν ὑπῆρξε ὄχι μόνον ἱστορικά εὐεξήγητη ἀλλά καί ἰδεολογικά σχεδόν ἀναγκαία· τόσο στό ἐσωτερικό τῆς νεοἑλληνικῆς κοινωνίας ὅσο καί ἀπέναντι στίς φιλελληνικές ἢ τίς ἀνθελληνικές ἀντιδράσεις τῆς Εὐρώπης.

Γιά εὐνόητους λόγους δέν θά ἐπιμείνω στό θέμα τῆς ἀνθρωπογεωγραφικῆς συγγένειας καί συνέχειας. Ἀμφιβολίες δέν ὑπάρχουν γιά τή συντήρηση τοῦ γεωγραφικοῦ πυρήνα. Τό ζήτημα ὅμως τῆς φυλετικῆς καθαρότητας ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἕως τίς μέρες μας δέν ἐπιδέχεται μονοσήμαντες καί δογματικές ἀπαντήσεις. Πάντως θά πρέπει παντελῶς νά ἀποκλειστεί ἡ ἰδεοληπτική ἐκδοχή ἐνός ἀρχικοῦ ΔΙΪΑ πού δῆθεν μᾶς παρακολουθεῖ ἀνήκουστη ἀποψη, πού τήν ὑπερασπίστηκε, καί μάλιστα σέ ἐπίσημη πανεπιστημιακή τελετή στή Θεσσαλονίκη πρόσφατα ὁ Μίκης Θεοδωράκης.

Τό ζητούμενο τῆς γλωσσικῆς τώρα συγγένειας καί συνέχειας εἶναι προφανῶς λιγότερο περίπλοκο, ἀλλά παραμένει καί αὐτό προβληματικό καί ἐπιμάχο. Γιά νά διαλύσω κατάφωρες ἰδεολογικές παρεξηγήσεις, θυμίζω ραγδαῖα πασιγνώστα δεδομένα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου καί εἰδικότερα τῆς γλωσσολογίας.

Ὁ κορμός τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας (διαλεκτικά κάποτε μοιρασμένος) ἐλέγχεται ἀσφαλῶς ἰνδοευρωπαϊκός. Ἐμβολιάστηκε ὅμως ἐξαρχῆς, σέ γενναία μάλιστα δόση, μέ προελληνικά γλωσσικά στοιχεία, ἀναγνωρίσιμα μέχρι σήμερα σέ πολλά τοπωνύμια, ἀνθρωπωνύμια, ὀνόματα θεῶν ἀλλά καί ὀνόματα τῆς ἐντόπιας χλωρίδας καί πανίδας. Οἱ ἐμβολιασμοί θεβαίως καί συνεχίστηκαν μέ ἄλλα ὠφέλιμα δάνεια πού φιλοξένησε καί ἐνσωμάτωσε ἡ ἑλληνική γλώσσα στά ἑλληνορωμαϊκά χρόνια, στή βυζαντινὴ περίοδο καί στό μακρό διάστημα τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ μέθοδος ἐξάλλου τοῦ ἐμβολισμοῦ καί τοῦ ἐμβολιασμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἀπό καί μέ ξένες γλώσσες συνεχίστηκε· καί ἐντῦχως θά ἔλεγα συνεχίζεται μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Καθυστερώντας λίγο ἀκόμη στό θέμα τῆς ἀρχαιο-ἑλληνικῆς γλώσσας καί τῆς συνέχειας τῆς ὑπενθυμίζω τίς ἐνδιάμεσες ἐξελικτικές τῆς φάσεις σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα (λεξιλόγιο, φωνητική, μορφολογία, σύνταξη, ὕφος)· ἀλλά καί τίς ἀνασταλτικές παλινδρομήσεις τῆς, ὅπως αὐτές προορίστηκαν ἤδη μέ τό κίνημα τοῦ πρώτου Ἀττικισμοῦ καί συνεχίστηκαν μέ τίς κατοπινές του παραλλαγές. Στό ζητούμενο ὅμως τῆς γλωσσικῆς συγγένειας καί συνέχειας θά ἐπανέλθω, συσχετίζοντάς το καί μέ τό ἰδεολόγημα τοῦ συνεχόμενου καί συνεχοῦς πολιτισμοῦ.

Σέ ὅ,τι τώρα ἀφορᾷ τήν πολιτική παράδοση τῆς

ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος πού κληροδοτήθηκε στόν νεότερο κόσμο, οἱ ἰδεολογικές προκαταλήψεις ἀποσιωποῦν συνήθως τήν πολυμορφία τῆς, ἐπιμένοντας μόνον στό μοντέλο τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας τῶν κλασικῶν χρόνων, πού καί αὐτό αὐθαίρετως συχνά πυκνά ἐξωραϊζεται. Παραλείπονται δηλαδή τόσο τὰ ὀλιγαρχικά ὅσο καί τὰ τυραννικά καθεστώτα, τὰ ὁποῖα γνώρισε ὁ ἀρχαῖος κόσμος σέ εὐρεία μάλιστα κλίμακα –ἐπίτηδες ἀφῆνω στήν ἄκρη τό ἀρχαιότερο μοντέλο τῆς βασιλείας, πού δεσπόζει ἀκόμη τό ὁμηρικὰ ἔπη. Δέν γίνεται ἐπίσης λόγος καί γιά τό πολιτικό καί πολιτειακό καθεστῶς τῶν Μακεδόνων, τό ὁποῖο μέ τή θριαμβική ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐγκαταστάθηκε γιά πολλά χρόνια στή λεκάνη τῆς Μεσογείου, στή Μέση Ἀνατολή καί στήν Ἀσία. Ἀφελές ἴσως ἀλλά ἀναγκαῖο πόρισμα: τό παράδειγμα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας (ἰδρυτικό, ὑποτίθεται, ὑπόδειγμα γιά τὰ σημερινά δημοκρατικά καθεστώτα) μπορεῖ πράγματι νά βρίσκεται στό κέντρο τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς κληροδοσίας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δέν ὑπῆρξε ὅμως μήτε καθολικό μήτε μοναδικό. Συντάχθηκε καί ἀσκήθηκε, ὅσο κράτησε, ὡς ἀντίλογος πρὸς τήν τυραννίδα καί τήν ὀλιγαρχία· πολιτικά μοντέλα γιά τὰ ὁποῖα ἐδειξαν ἰδιαίτερη συμπάθεια ἀκόμη καί μεγάλες μορφές τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ὅπως ὁ Πλάτων καί ὁ Ξενοφών.

Προχωρῶ στόν πολιτισμό τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, πού δέν εἶναι βέβαια κι αὐτός συμπαγής καί ἐνιαῖος, δυσκολεύοντας ἔτσι τίς μονόδρομες ἐπιλογές. Πρόκειται γιά συνεχῶς ἐξελισσόμενο πολιτισμό, πολυμορφο καί πολυδύναμο· στίς συγχρονικές καί διαχρονικές περιπλοκές τοῦ ὁποῖου ἐμφανίζονται συνεχῶς ἀντιθετικά ἢ καί ἀντιφατικά στοιχεία. Θά δώσω ἐν συνεχείᾳ κάποια παραδείγματα, γιά νά συνεννοηθοῦμε στοιχειωδῶς.

Ἐνδιαμέσως ὅμως καθυστερῶ σέ μίαν ἄλλη ἰδεολογική παρεξήγηση, πού συνάπτει σχέσεις αἰτίου καί αἰτιατοῦ μεταξύ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καί τοῦ ἀρχαιοἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὑποτίθεται δηλαδή ὅτι γενετικά ἡ ἑλληνική γλώσσα διέθετε διακριτικές καί προνομιακές ἀρετές, πού τήν κατέστησαν φορέα καί ἐκφραστὴ ἐνός ὑψηλόδαθμου, ἢ καί ἀξεπέραστου, ἐφεξῆς πολιτισμοῦ.

Πρόκειται γιά ἐπιστημονική καί ἀνθρωπολογική στρέβλωση. Δεδομένου ὅτι ἡ σύγχρονη γλωσσολογία δέν ἀναγνωρίζει κατὰ κανένα τρόπο ἀξιολογικές διαβαθμίσεις ἀνάμεσα στίς ὁμιλούμενες καί γραφόμενες γλώσσες· ὡς ἐκφραστικά καί ἐπικοινωνιακά συστήματα τίς θεωρεῖ ὅλες ἐπαρκεῖς καί ἰσότιμες. Ἡ παρεξήγηση στήν προκείμενη περίπτωση προκύπτει ἀπό τήν αὐθαίρετη ταύτιση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας μέ τὰ γραμματειακά τῆς κείμενα, πού κι αὐτά δέν εἶναι ὅλα τῆς ἴδιας στάθμης καί τῆς ἴδιας ἀξίας.

Ἀσφαλῶς ἡ ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα καλλιεργήθηκε, γιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τοῦτο ὅμως δέν σημαί-

νει καθόλου ότι υπήρξε γεννήτρια μηχανή, προορισμένη να παραγάγει υψηλής στάθμης και ταχύτητας λογοτεχνία και γραμματεία. Ο γραμματειακός θησαυρός του αρχαίου κόσμου είναι παράγωγο ποικίλων ιστορικών συνθηκών: πολιτικών και πολιτισμικών, οικονομικών και κοινωνικών.

Εξάλλου ο αρχαίος πολιτισμός δεν είναι μόνον γράμματα είναι και τέχνες, στίς όποιες, άμεσα τουλάχιστον, δεν παρεμβαίνει ή γλώσσα. Έννοούνται οι εικαστικές τέχνες, ή αρχιτεκτονική και ή πολεοδομία, ή μουσική —πολιτισμικά φαινόμενα κατά κάποιον τρόπο λίγο πολύ άγλωσσα. Όπως κι αν έχει τό πράγμα, ή αυθαίρετη ταύτιση ελληνικής γλώσσας και ελληνικής γραμματείας στήριξε τό ιδεολόγημα όχι μόνο των γλωσσικών αρχαϊστικών επιλογών του περασμένου αιώνα, αλλά υπέρχει ακόμη και σήμερα, μετά την επίσημη πλέον καθιέρωση της δημοτικής.

Επανερχομαι τώρα στην αντιθετική, ή και αντιφατική, πολυμορφία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Αφήνοντας για λόγους οικονομίας στην άκρη μακροσκοπικής τάξης αντιθετικά ζεύγη, που δημιούργησαν όριακές κάποτε έντασεις στο σώμα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού (μύθος και λόγος, όρθολογισμός και μυστικισμός, υλισμός και ιδεαλισμός, μονισμός και δυϊσμός, επιστημονική γνώση, σχετικισμός ή και άγνωστισμός), θά σταματήσω για λίγο σέ ζητήματα θεολογίας και θεοδικίας, ανθρωπολογίας και θεοδικίας.

Στό κρίσιμο τούτο κεφάλαιο άναγνωρίζονται ριζοσπαστικές διαφορές ήδη μεταξύ *Τλιάδας* και *Όδύσσειας*, καθώς ένισχύεται στό μεταξύ ή συμμετοχική πλέον ευθύνη του ανθρώπου στίς πράξεις του, και οι ήρωες ένοχοποιούνται από τους θεούς για τίς άνιερές και καταχρηστικές άτασθαλίες τους. Θυμίζω εξάλλου ότι ό όρισμός του θείου και του ανθρώπου στον Ηρόδοτο (τό *θειον* όρίζεται *εδώ φθονερόν και ταραχώδες* και ό άνθρωπος *συμφορή*) δεν έχει καμία σχέση μέ την πλατωνική λ.χ. θεωρία περί θεοδικίας και ανθρωποδικίας. Όπότε γεννάται τό εύλογο έρώτημα: όταν προβάλλεται ό αρχαίος ελληνικός πολιτισμός ως άξιόμιμητο για μās πρότυπο, ποιά από τίς πολύμορφες και αντιθετικές όψεις του θεωρείται προέχουσα; μέ τί λογής κριτήρια; γιατί;

Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι δεν υπάρχουν κάποια σταθερά και διακριτικά στοιχεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού: ένα από αυτά εξάλλου είναι και ή δυναμική, όπως είπα, πολυμορφία του, που θέτει συνεχώς διλήμματα, αφήνοντας μεγάλα περιθώρια για έναλλακτικές λύσεις των μεγάλων προβλημάτων. Από την άποψη αυτή ό αρχαίος ελληνικός πολιτισμός ελέγχεται αντιδογματικός, ευνώνοντας όχι μόνο τόν διάλογο, αλλά και τόν βίαιο κάποτε αντίλογο: απόδειξη ή πρώτη και συνεχώς αύξανόμενη διαμάχη μεταξύ φιλοσοφίας και ποίησης, που ό Πλάτων την οδηγεί σέ ένα είδος ειρωνικού άδιεξόδου.

Σταθερό επίσης χαρακτηριστικό του αρχαίου έλλη-

νικού πολιτισμού, φαίνεται νά είναι ό ανθρωποκεντρισμός του ή έπιμονή του δηλαδή στην ανθρωπινή κλίμακα, ακόμη και άπέναντι στίς, αδιάγνωστες συχνά, βουλές του θεού. Πουθενά άλλου δεν δραματοποιείται έναργέστερα αυτή ή άποφασισμένη ανθρωπολογική και ανθρωποκεντρική άρχή από ό,τι στην άττική τραγωδία. Αύτός, εξάλλου, είναι ό λόγος που ό αρχαίος πολιτισμός όρίστηκε, από τους Ρωμαίους πρώτα, ως ανθρωπιστικός. Άλλο θέμα πώς εξελίχθηκε στά νεότερα χρόνια τό ιδεολόγημα του αρχαιοελληνικού ανθρωπισμού, τί δραματικές έμπλοκές γνώρισε και γνωρίζει ακόμη και πώς κατά περίπτωση κατέληξε νά γίνει φενάκη της πολιτικής και πολεμικής έξουσίας.

Αν πρέπει ωστόσο νά απομονώσω έναν καιριο και διακριτικό χαρακτήρα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, θά έλεγα πώς είναι μεταφράσιμος, μέ την ευρύτερη και στενότερη έννοια του όρου. Ακριβώς έπειδή ελέγχεται άνοιχτός πολιτισμός, ένέχει στό έσωτερικό του τή συνεχή μεταφρασσιμότητά του, που δεν είναι ακριβώς προσαρμογή στίς εκάστοτε πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες, κάτι που θά όδηγοιτε τελικώς στον εκφυλισμό του. Έπ' αυτού θά έπιμείνω λίγο ακόμη και για λόγους προσωπικούς, κλείνοντας έτσι την εισηγητική όμιλία μου.

Γιά νά είναι ένας πολιτισμός μεταφράσιμος, προϋποτίθεται ή δυνατότητα της μερικώς έστω άναγνώσής του. Γιατί μόνο ό άναγνώσιμος, μέ τόν ένα ή τόν άλλον τρόπο, πολιτισμός μπορεί νά είναι μεταφράσιμος. Η άναγνώση όμως του αρχαίου πολιτισμού δεν κατορθώνεται έξ έπαφής, αλλά από κάποια άπόσταση, που την δημιούργησαν ό ένδιάμεσος χρόνος αλλά και ό ένδιάμεσος χώρος. Έτσι ξαναγυρίζω στον μεταφορικό τίτλο της εισήγησής μου μέ τό πλατύ ποτάμι στη μέση και τίς δύο αντικριστές όχθες στο ζητούμενο δηλαδή και στο κατορθωτό της γεφύρωσης μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο.

Πιστεύω λοιπόν ότι ή μετάφραση του αρχαίου ελληνικού λόγου, μέ την ευρύτερη και τή στενότερη τώρα έννοια του όρου, άποτελεί τόν καλύτερο τρόπο άναγνώσης του αρχαίου ελληνικού λόγου και κόσμου. Έπιμένοντας ακόμη μία φορά στίς προτιμήσεις που υπέδειξα στην άρχή της όμιλίας μου, θά έλεγα ότι: για νά ευδοκιμήσει ή μετάφραση του αρχαίου κόσμου στίς μέρες μας, χρειάζεται: πρώτα νά παραμεριστούν οι φανταστικές γέφυρες νά άναζητηθούν έπειτα τά όποια υπολείμματα από κάποιες πραγματικές γέφυρες κυρίως όμως νά τολμήσουμε νά κολυμπήσουμε μέσα στο πλατύ ποτάμι, μέ τή βοήθεια έστω μιας χειροποίητης σχεδίας, που ένδέχεται καθ' όδόν και νά διαλυθεί, όπως συνέβη μέ τή σχεδιά του Όδυσσέα στο ταξίδι του από τό νησί της Καλυψώς στον νησί των Φαιάκων. Κάπως έτσι φαντάζομαι νά λειτουργεί και ή μέθοδος της μετάφρασης.

Στήν προκειμένη περίπτωση χρειάζεται καταρχήν έμπιστοσύνη τόσο στη σωματική όσο και στη σχεδια-

στική μας άντοχή. Μεταφορά πού σημαίνει έμπιστοσύνη στή μεταφραστική γλώσσα, δηλαδή στή γλώσσα μας. Γιατί ή μυθοποίηση τής μεταφραζόμενης γλώσσας, πολύ περισσότερο ή ιδεοληψία για τό άμετάφραστό της, δέν αποτελούν μόνο έμπόδια για τή μετάφραση του αρχαίου λόγου καί κόσμου· ακυρώνουν έξ όρισμού τήν ενδιάθετη, όπως είπα, μεταφρασσιμότητά του· τόν δυναμισμό του, δηλαδή, νά διεισδύει από τό παρελθόν στο παρόν καί στο μέλλον. Μέ άλλα λόγια: ή ιδεολογία για τό άμετάφραστο του αρχαίου λόγου, συνεπάγεται λογικά τό άμετάφραστο γενικότερα του αρχαίου κόσμου, δηλαδή τήν πλήρη αποξένωσή μας από τήν αντίπερα όχθη του ποταμού.

Άρχισα τήν όμιλία μου διαβάζοντας τίς «Μυκήνες» του Γιώργου Σεφέρη. Θά τήν περατώσω διαβάζοντας έναν όμολογο διάλογο-αντίλογο του ίδιου ποιητή· αποτυπωμένο στο δεύτερο μέρος τής «Κίχλης», όπου αντιμετωπίζονται δύο διαμετρικά αντίθετες επιλογές για τίς σχέσεις μας μέ τήν έλληνική αρχαιότητα καί τά ύπολείμματα της μέσα στον δικό μας πιά κόσμο. Ό αντίλογος διαμείβεται ανάμεσα στην περόνα του ποιητή, πίσω από τή μάσκα του ήδονικού Έλλήνορα, καί στο είδωλο μιās σύγχρονης κυνικής Κίρκης. Άκούστε:

[...]

- Άκουσε ακόμη τουτο. Στο φεγγάρι
τ' αγάλματα λυγίζουν κάποτε σαν τό καλάμι
ανάμεσα σε ζωντανούς καρπούς-τ' αγάλματα·
κι ή φλόγα γίνεται δροσερή πικροδάφνη, 15
ή φλόγα πού καίει τόν άνθρωπο, θέλω νά πώ.
- Είναι τό φώς... ίσκιος τής νύχτας...
- Ίσως ή νύχτα πού άνοιξε, γαλάζιο ρόδι,

σκοτεινός κόρφος, καί σε γέμισε άστρα
κόβοντας τόν καιρό.

Κι όμως τ' αγάλματα 20
λυγίζουν κάποτε, μοιράζοντας τόν πόθο
στά δυό, σαν τό ροδάκινο· κι ή φλόγα
γίνεται φίλημα στα μέλη κι αναφιλητό
κι έπειτα φύλλο δροσερό πού παίρνει ό άνεμος·
λυγίζουν· γίνονται άλαφριά μ' ένα ανθρώπινο δάρος.
Δέν τό ξεχνάς.

- Τ' αγάλματα είναι στο μουσειο. 26

- Όχι, σε κυνηγούν, πώς δέν τά βλέπεις;
θέλω νά πώ μέ τά σπασμένα μέλη τους,
μέ τήν αλλοτινή μορφή τους πού δέ γνώρισες
κι όμως τήν ξέρεις.

[...]

Άλήθεια, τά συντρίμια
δέν είναι εκείνα· έσύ 'σαι τό ρημάδι·
σε κυνηγούν μέ μιά παράξενη παρθενιά
στο σπίτι στο γραφείο στίς δεξιώσεις 50
των μεγιστάνων, στον άνομολόγητο φόδο του ύπνου·
μιλούν για περιστατικά πού θά ήθελες νά μήν
υπάρχουν
ή νά γινόντουσαν χρόνια μετά τό θάνατό σου,
κι αυτό είναι δύσκολο γιατί...

- Τ' αγάλματα είναι στο μουσειο.
Καληνύχτα

-... γιατί τ' αγάλματα δέν είναι πιά συντρίμια,
είμαστε έμεις. Τ' αγάλματα λυγίζουν άλαφριά...καλη-
νύχτα. 56

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΙ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

Ἡ πρώτη ἑλληνική παρωδία ὑπερραλιστικοῦ κειμένου

τῆς Ἀλεξάνδρας Σαμουήλ

ΣΟΥΡΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΘΕΟΦΙΛΟΣ

Μέσα στοὺς στοχασμούς τῆς
χλωμῆς λεμονόκουπας, λαμποκο-
πᾶ τό σκοτεινὸ δάραρθο τοῦ με-
γαλείου σου, ὦ Ποιητῇ! Ξεδιαλύ-
νουν τὴν πορεία τῶν ὑψηπετῶν
σκέψεων μιᾶς χελώνας τὰ μακρό-
συρτα αὐλάκια μιᾶς βρακοζώνας.
Τίποτα, ὦ Θεοί τοῦ Ὀλύμπου,
δέν μπορεῖ νά γεφυρώσει τίς
γοῦφες ἐνός χαριτωμένου γιαιουρ-
τιοῦ. Ἡ παχνιδιάρα ἡ κολοκῦθα
ἀσάλευτη τό πέρασμα τοῦ ἀητοῦ
ψυχολογεῖ. Καί ὅμως... γλυκειά
μου, ἀναίσθητη ἐσύ στὸν οὐρανὸ
τῆς ἀναποδογυρισμένης χύτρας
τοῦ αἰσθήματος ἀφήνεις νά ξεμα-
τιένται τὰ σιδερένια χόρτα τοῦ
ἀνεμόδαρτου ἀκρογιαλιοῦ ἀπὸ
τοὺς τρυφεροὺς παλμούς τῆς πέ-
τρας. Δέν ζητῶ παρὰ λίγα καλὰ
λόγια ἀπὸ σένα ὦ συμπαθητικὸ
ἀντιτυπικὸ ἐμβόλιο, πού θά δό-

σουν στά χρώματα τῆς αὐγῆς
ἐκεῖνο τό πικρὸ νανούρισμα πού
ἔχουν ὅλα τὰ ξαναζεσταμένα
σπανάκια. Οἱ στεναγμοί σου τότε
ὦ προάστειο ἀκλείδωτο τοῦ Μο-
νακό, θά γίνουν σάν τίς εὐγενι-
κές ἐκεῖνες κασιόκες πού θά ἤθε-
λαν τόσα νά ποῦν στίς ἱερές
στιγμές ἐνός ἀρμέγματος. Μά ἡ
ζωὴ περνᾷ καί κάθε στιγμή κατὰ
τὴν ὁποῖαν δουδαίνεται ἡ φλύα-
ρη συναγρίδα ἡ ὁ ξανθὸς καί
γοργοπόδαρος σπάρως, τότε, ἔνα
ἀνθάκι, μιὰ ἀνεμόνη χειμερινή
χτυπὰ στοῦ μεσημεριοῦ τό κάμμα
λυπητερά, τὰ χαροῦμενα καμπα-
νάκια τῆς θλιδερῆς ἀοριστίας.

Γεῖά σου μέ τό ἰδιόκτητο κα-
ράδι σου, μεγάλε περαστικέ, πού
τῇ Μυτιλήνῃ στά πλευρά του
κάρφωσες σά δευτέρα Πατρίδα.
Γεῖά σου μεγάλε Μαρινέττι πού
μεγάλωσες ἀνάμεσά μας σάν
ὄλους πού μεγαλώνουν καί φου-
σκώνουν στό κούφιο τῆς μετριο-

φρονῆς Λέσβος μας καύκαλο.
Γεῖά σου, καί μαζί μου σέ χαιρε-
τᾷ καί ὁ Θεόφιλος καί οἱ ψιλο-
μελάχροινοὶ κοριοὶ τῆς σεντούκας
γαρδαρόμπας του. Γεῖά σου... καί
μάθε πῶς στό σπλαχνικὸ θεὸ τῶν
ἀγαθῶν, τρικουδερτο ἀνάφτω τό
φωταῆριο τῶν προσευχῶν μου
καί ἡ καντήλα τῶν οἰκτιρμῶν
μου ἐλπίζω νά φωτίζει τὸν ἀτέ-
λειωτο τῆς λόξας σου κατήφορο
ἢ ἀνήφορο γιὰ νά μπορέσεις
ἐμπειρος νά γίνεις σ' ὅσα ἀπειρα,
ἀπειρος καλέ μου καταπιάστηκες.
Καί τότε ἡ ψυχὴ τοῦ Θεοφίλου
ἢ ὁ ἴδιος ὁ Θεόφιλος τσακίζο-
ντας ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀναρίθμη-
τους κοριοὺς τῆς παρέας του θά
ζωγραφίσει σ' ἕνα τοῖχο τοῦ Πα-
ραδείσου τό ἐνδοξὸ σου ὄνομα,
ὦ Πνεῦμα τῶν Ἀνέμων καί τῶν
σγουρόμαλλων μετετὸν-ἀρμέ.

Τό Ἀγκίλι

Στόν κατάλογο τῶν κειμένων πού ἔκριναν ἡ
σχολίασαν τὴν Ὑψικάμινο κατὰ τὴν ἐμφάνισή
τῆς θά πρέπει νά προστεθεῖ καί τό παραπάνω
κείμενο, πού δημοσιεύτηκε στή σατιρική ἐφημερίδα
Τρίβλος τῆς Μυτιλήνης. Τό κείμενο εἶναι πολλα-
πλῶς ἐνδιαφέρον, γιατί, α) εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα
κείμενα πού δημοσιεύονται γιὰ τό Βιβλίο τοῦ Ἐμπει-
ρίκου –γιὰ τὴν ἀκρίβεια τό δεύτερο, ἔπειτα ἀπὸ τό
καυστικὸ σημεῖωμα τοῦ Μυριδῆλη (30 Ἀπριλίου
1935) στήν Πρωία 6) ἀποτελεῖ τὴν πρώτη, ἔστω
ἰδιότυπη, ἑλληνική παρωδία ὑπερρεαλιστικοῦ κειμέ-
νου, καί γ) εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενα (γιὰ
τὴν ἀκρίβεια τό τρίτο), πού ἀναφέρουν τό ὄνομα
τοῦ Θεόφιλου,¹ καί τό πρῶτο πού ἔχει τό ὄνομα τοῦ
ζωγράφου γιὰ τίτλο του.

Τό κείμενο αὐτό, πού φέρει τὴν ὑπογραφή «Τό
Ἀγκίλι» (=Τό Ἀγκάθι), δημοσιεύεται τὴν 17η Μαΐου
1935, μία μέρα πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση, ἐπίσης στήν
Πρωία, τοῦ σατιρικοῦ στιχουργήματος τοῦ «Σκοπευ-

τῇ» τῆς ἐφημερίδας (Βγήκε ἡ «Ὑψικάμινος» κι ἄς
σπεύσῃ νά τὴν πάρῃ / ὁ ἔχων τὴν διάθεσιν νά δώσῃ
πενηντάρι...), πού ἀναφέρεται δεύτερο στὸν χρονολο-
γικὸ πίνακα τῶν κειμένων πού ὑποδέχτηκαν τὴν
Ὑψικάμινο καί τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ ὑπερρεαλιστικὰ
ἔργα (1935-1940), τὸν ὁποῖο κατάρτισε ὁ Σωτήρης
Τριδιζᾶς.² Δημοσιεύεται, ἐπίσης, τουλάχιστον δύο
ἐβδομάδες πρὶν ἀπὸ τίς δύο παρωδίες τοῦ περιοδικοῦ
Νέοι Πρωτοπόροι (Ιούνιος 1935), πού καταγράφο-
νται στὸν πίνακα τοῦ Τριδιζᾶ καί χαρακτηρίζονται
ὡς ἡ πρώτη παρῶδηση τῶν κειμένων τῆς Ὑψικάμι-
νου.³ Ὅσο γιὰ τὴν ἐμφάνιση, στό κείμενο πού πα-
ρουσιάζουμε, τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεόφιλου –σέ μίαν
ἐποχὴ πού ὁ ζωγράφος δέν εἶναι ἀκόμη γνωστός,
ἀλλὰ καί πού τό ἐνδιαφέρον γι' αὐτόν τοῦ Ἐμπειρί-
κου εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο⁴– δέν εἶναι, πιστεύω, συ-
μπτωματικὴ, οὔτε ὀφείλεται μόνο στό γεγονός ὅτι ὁ
Τρίβλος ἐκδιδόταν στή Λέσβο, τὴν πατρίδα τοῦ
Θεόφιλου.

“Όλα τά στοιχεία δείχνουν ότι η παρωδία του Τρίδολου ήταν αποτέλεσμα της επίσκεψης στο νησί του Έμπειρικού με τον Έλύτη, με σκοπό την ανεύρεση έργων του Θεόφιλου. Τήν επίσκεψη αυτή την περιγράφει ο Έλύτης στο κείμενό του για τον Θεόφιλο: «Τό Πάσχα τής χρονιάς εκείνης [του 1935]», σημειώνει, «κάναμε μαζί [με τον Έμπειρικό] κι ένα ταξίδι στη Μυτιλήνη. Μόλις είχε βγει ή “Υψικάμινος” (είχαμε μαζί μας, θυμάμαι, τό πρώτο αντίτυπο χωρίς εξώφυλλο ακόμη) κι εκεί, στό “ησί μέ τούς κόλπους τών ελαιώνων”, παισιωμένοι από δύο νέους τότε ζωγράφους, τόν Όρέστη Κανέλλη καί τόν Τάκη Έλευθεριάδη, κάναμε ατέλειωτες συζητήσεις ή επιχειρούσαμε θαυμαστές εκστρατείες γιά τήν ανακάλυψη τών έργων του Θεόφιλου, πού είχε πεθάνει μόλις ένα χρόνο πρίν».⁵

Από τό παραπάνω χωρίο συνάγεται ότι ή Ύψικά-

μινος, πού σύμφωνα μέ τόν κολοφώνα της «τυπώθηκε [...] τόν Μάρτιο του 1935»⁶, δέν κυκλοφόρησε τόν Μάρτιο, όπως πιστεύεται,⁷ αλλά τόν Απρίλιο του 1935, καί μάλιστα στό τέλος του μηνός, αφού τό Πάσχα εκείνου του έτους έπεφτε στίς 28 Απριλίου, καί αφού στή Μυτιλήνη οί δύο ποιητές, πού επισκεπτονται τό σπίτι του Θεόφιλου στίς 2 Μαΐου,⁸ θά πρέπει νά φτάνουν λίγες μέρες πρίν. Τό γεγονός ότι έχουν μαζί τους τό πρώτο αντίτυπο της Ύψικαμίνου, χωρίς όμως τό εξώφυλλο, δείχνει ότι όταν αναχωρούσαν από τήν Αθήνα (μιάν από τίς τελευταίες μέρες του Απριλίου) τό εξώφυλλο δέν είχε ακόμη τυπωθεί ή δέν είχε κολληθεί στό σώμα του Βιβλίου. Στο κείμενό του γιά τήν Ύψικάμινο τής 30ής Απριλίου ο Μυριβήλης γράφει ότι τό Βιβλίο «κυκλοφόρησε κατ’ αυτόν».⁹ Απ’ ότι φαίνεται τό κείμενο αυτό ήταν μιά άμεση αντίδραση του Μυριβήλη στό Βιβλίο: ο Μυριβήλης τό έγραψε άμέσως μόλις έπιασε τήν Ύψικάμινο στά χέρια του, δηλαδή λίγες μέρες πρίν από τήν 30ή Απριλίου.

Τό «Θεόφιλος» έχει τή μορφή «ποιήματος σέ πεζό».¹⁰ Ο άνθρωπος πού τό έγραψε σατιρίζει τόν Έμπειρικό μέ έναν «ύμνο» πρós αυτόν, ένα «εγκώμιο», μέ τό όποιο παρωδεί τό είδος γραφής τών κειμένων τής Ύψικαμίνου. Τό όνομα του Έμπειρικού δέν αναφέρεται πουθενά, ούτε μέσα στό κείμενο του «Θεόφιλου» ούτε έξω από αυτό (τό κείμενο δέν συνοδεύεται από κανένα επεξηγηματικό σημείωμα, πλὴν του επιτίτλου «Συρρεαλιστική τέχνη»). Όμως είναι άναμφισβήτητο ότι οί χαιρετισμοί πρós τόν «Ποιητή» μέ «τό ένδοξο όνομα» καί «μέ τό ιδιόκτητο καράδι», τόν «μεγάλο περαστικό» (περαστικό προφανώς από τή Μυτιλήνη), τόν όποιο τό «Αγκίλι» προσφωνεί συνεκδοχικά καί «μεγάλο Μαρινέττι», άπευθύνονται πρós τόν ποιητή τής Ύψικαμίνου.

Δέν κατόρθωσα νά ταυτίσω τόν συγγραφέα του «Θεόφιλος». Καθώς είναι πολύ δύσκολο, από τή μέρα πού κυκλοφόρησε ή Ύψικάμινος στήν Αθήνα ως τίς 17 Μαΐου πού δημοσιεύτηκε τό κείμενο, τό Βιβλίο (πού κυκλοφόρησε σέ 150 μόνο αντίτυπα)¹¹ νά είχε φτάσει σέ διβλιοπωλείο της Μυτιλήνης, νά είχε αγοραστεί καί ο αγοραστής (ή κάποιος άλλος άναγνώστης του) νά είχε γράψει καί δημοσιεύσει τό «Θεόφιλος» στόν Τρίδολο (πού δέν ήταν ήμερησία έφημερίδα αλλά εβδομαδιαία), φαίνεται πιθανότατο ό υπογράφων μέ τό ψευδώνυμο «Αγκίλι» νά ήταν ένας από τούς ανθρώπους τούς όποιους συναναστρέφονταν στή Λέσβο τό Πάσχα του 1935 οί δύο Αθηναίοι ποιητές. Δύο ακόμη σκέψεις μάς οδηγούν σέ αυτή τήν υπόθεση: ή πρώτη είναι ότι τό κείμενο του Τρίδολου φαίνεται νά έχει απορροφήσει στοιχεία από τίς συζητήσεις πού έκαναν γιά τόν Θεόφιλο μέ τούς Κανέλλη καί Έλευθεριάδη ο Έμπειρικός καί ο Έλύτης,¹² ή δεύτερη, ότι ή έκφραστική ύφή του «Θεόφιλου» είναι τέτοια, ώστε νά φαίνεται άπίθανο ότι ο συγγραφέας του παρωδεί τήν Ύψικάμινο από

ἀκουστική ἐμπειρία μόνο (ἀπό κάποια ἀνάγνωσή της ἀπό τόν Ἐμπειρικό σέ παρέα φίλων) – θέλω νά πῶ ὅτι ἡ μορφή καί τό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ κειμένου προϋποθέτουν ἀνάγνωσή της Ὑψικαμίνου –καί μάλιστα ἐκ τοῦ σύγγεγυς– ἀπό τό Βιβλίον. Καί ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, ἦταν πολύ δύσκολο νά εἶχε διαβάσει κανεῖς τό Βιβλίον ἀπό ἀντίτυπο ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο τό ὁποῖο εἶχε φέρεי ὁ Ἐμπειρικός ἀπό τήν Ἀθήνα, τό πιθανότερο εἶναι τό κείμενο νά γράφτηκε ἀπό τόν ἄνθρωπο στόν ὁποῖο ὁ Ἐμπειρικός δάνεισε ἡ –τό πιθανό– χάρισε τό χωρίς ἐξώφυλλο ἀντίτυπο. Ἕνας τέτοιος δανεισμός ἡ ἕνα τέτοιο δῶρο προϋπέθεταν οἰκειότητα τοῦ Ἐμπειρικοῦ μέ τόν ἀποδέκτη του. Ἐπειδή τά δύο πύ οἰκεῖα πρόσωπα κατά τήν παραμονή τῶν Ἀθηναίων ποιητῶν στή Λέσβο ἦταν ὁ Κανέλλης καί ὁ Ἐλευθεριάδης, ὁ ἀποδέκτης θά πρέπει νά ἦταν ἕνας ἀπό αὐτούς –κατά πᾶσαν πιθανότητα ὁ δεύτερος, ὁ ὁποῖος ἔγραφε ἡδη ἀπό τότε καί λογοτεχνικά κείμενα¹³ καί πρὸς τόν ὁποῖο θά πρέπει νά πῆγαν τότε συστημένα ἀπό τόν ἐξάδελφό του Ε. Teriade [Ἐλευθεριάδης] ὁ Ἐμπειρικός καί ὁ Ἐλύτης.¹⁴ Δέν φαίνεται πιθανό τό «Θεόφιλος» νά τό ἔγραψε ὁ Κανέλλης, ὁ ὁποῖος σέ λίγο (1938) θά συμμετάσχει στήν ὁμάδα πού ἐξέδωσε τό συλλογικό τεῦχος Ὑπερρεαλισμός¹⁵ (ἴσως μάλιστα ὁ Κανέλλης νά μνησθηκε στόν ὑπερρεαλισμό ἀπό τόν Ἐμπειρικό τό Πάσχα τοῦ 1935).

Τό κείμενο τοῦ Τριδόλου εἶναι μιά ἐξαίρετη παρωδία, γραμμένη ἀπό ἄνθρωπο πού ἔχει αἴσθησι τοῦ χιούμορ καί πού ἔχει λογοτεχνικό ταλέντο. Ἡ ποιότητά της καί ὁρισμένες φράσεις της («Ἡ παιχιδιάρια κολοκύθα ἀσάλευτη τό πέρασμα τοῦ ἀητοῦ ψυχολογεῖ», «τά χαρούμενα καμπανάκια τῆς θλιδερῆς ἀοριστίας») δείχνουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέν ἔχει ἐπιφανειακή γνώση τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. Πράγμα πού συνάδει μέ τή σκέψη ὅτι εἶναι πιθανό συγγραφέας της νά εἶναι ὁ Ἐλευθεριάδης, πού ἦταν ἐνήμερος τῶν ἐξελέξεων τῆς γαλλικῆς τέχνης καί δεχόταν στή Λέσβο τίς ἐπισκέψεις τοῦ σπουδαίου ξαδέρφου του, ὁ ὁποῖος, κατά τόν Ἐλύτη, «χρόνια τώρα, ἀπό τό Παρίσι, κρατοῦσε τίς τύχες τῆς μοντέρνας τέχνης στά χέρια του».¹⁶

Τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ κειμένου τοῦ «Θεόφιλου» εἶναι ὅτι παρωδεῖ τήν ἐμφάνισή τῆς ὑπερρεαλιστικῆς ποίησης στήν ἐλληνική γλώσσα μέ ἕνα κείμενο πού ὑποδύεται τόν ὕμνο αὐτῆς τῆς ἐμφάνισης. Ἡ παρωδία ἐνισχύεται καί μέ σάτιρα στό θεματικό ἐπίπεδο: ὄχι μόνο ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τόν ὑπερρεαλιστικό τρόπο γραφῆς καί τό ὄραμα πού ἐκφράζει αὐτός ὁ τρόπος, ἀλλά καί τό θέμα της, ὡς λογοτεχνικοῦ κειμένου, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἐνσαρκωτής αὐτοῦ τοῦ ὁράματος στήν Ἑλλάδα, ὁ Ἐμπειρικός· εἶναι, ἀκόμη, καί ἡ σχέση τοῦ Ἐμπειρικοῦ μέ τόν Θεόφιλο (πού δηλώνεται καί μέ τόν τίτλο), τήν ὁποία ἐπίσης φαίνεται νά σατιρίζει τό Ἀγκίλι. Κι αὐτό εἶναι ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο πού συνηγορεῖ στήν ταύτιση τοῦ συγ-

γραφέα τοῦ «Θεόφιλου» μέ τόν Ἐλευθεριάδη, ὁ ὁποῖος συνδεόταν μέ τόν ζωγράφο Θεόφιλο μέ μιά εἰδική σχέση: ἔφτασε νά ἔχει μιά ἀπό τίς «τρίες ἡ τέσσερις σημαντικότερες ἰδιωτικές συλλογές ἔργων τοῦ Θεόφιλου»¹⁷ (οἱ ἄλλοι τρεῖς πού εἶχαν τέτοιες συλλογές ἦταν ὁ Teriade, ὁ Ἐμπειρικός καί ὁ Δ. Εὐαγγελίδης¹⁸).

Ὅποιοσδήποτε ἀπό τούς λογίους τῆς Λέσβου κι ἂν ἦταν ὁ συγγραφέας του, τό κείμενο τοῦ «Θεόφιλου» φαίνεται νά ἔχει ἀπορροφήσει ὄχι μόνο στοιχεῖα ἀπό τίς συζητήσεις γιά τόν ζωγράφο τό Πάσχα τοῦ 1935, ἀλλά καί κάτι ἀπό τό αἶσθημα ἐκείνων τῶν συζητήσεων. Νιώθει κανεῖς ὅτι μέ τό κείμενο αὐτό ἡ ἐφημερίδα τῆς Λέσβου διακωμωδεῖ τήν ὑπερρεαλιστική εἰσοβολή στό νησί καί τή διάθεση οἰκειοποίησης τοῦ Θεόφιλου ἀπό μιά τεχνοτροπία πού ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου φαίνεται νά αἰσθανόταν ὅτι βρῖσκεται στούς ἀντίποδες τῆς τέχνης τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτό τό σημεῖο –ἡ ἐπικριτική διάθεση πρὸς τό θέμα (ἡ ὑπερρεαλιστική ποίηση –ὁ Ἐμπειρικός– ἡ σχέση του μέ τόν Θεόφιλο) – πού ὑπονομεύει τήν ἀνάγνωσή τοῦ «Θεόφιλου» ὡς παρωδίας καί ἀναδεικνύει ἐξίσου καί τόν χαρακτήρα του ὡς σάτιρας. Τό κέντρο αὐτοῦ τοῦ σημείου εἶναι ἡ φράση «ἐλπίζω νά φωτίζει τόν ἀτέλειωτο τῆς λόξας σου κατήφορο ἡ ἀνήφορο»· φράση πού ἀποτελεῖ μιά καθαρή σατιρική αἰχμή, ἡ ὁποία, ἀναδύομένη ἀπροσδόκητα ἀπό τό ὑπέδαφος τοῦ παρωδιακοῦ κειμένου, τό καλύπτει ξαφνικά ὁλόκληρο μέ ἕνα ἀχνό καί διάφανο σατιρικό ἐνδύμα. Ἄν ἔλειπε αὐτή ἡ φράση, τό κείμενο θά μπορούσε νά διαβαστεῖ ὡς καθαρή παρωδία –καί ὡς ἐκ τούτου θά ἦταν δυνατόν νά προσληφθεῖ (ἀδιάφορο ἂν οἱ προθέσεις τοῦ συγγραφέα του ἦταν γελοιοποιητικές) καί θετικά, δηλαδή ὡς ἕνα πραγματικό ἐγκώμιο γιά τόν Ἐμπειρικό ὡς ποιητή καί γιά τά αἰσθήματα τοῦ ποιητῆ αὐτοῦ πρὸς τόν Θεόφιλο. Διότι, ὅπως προφανῶς παρατηρεῖ ὁ Νάσος Βαγενάς, «τό ὑπερρεαλιστικό κείμενο εἶναι μιά ἀπό τίς τρεῖς περιπτώσεις μὴ παρωδησιμῶν κειμένων (οἱ ἄλλες εἶναι τό *nonseuse* καί ἡ ἴδια ἡ παρωδία): χάρις στό ἐγγενές αὐτοπαρωδιακό του στοιχεῖο ἔχει τή δύναμη νά ἐξουδετερώνει τήν παρωδία καί νά μεταβάλλει σέ ὁμοῖό του κάθε ἀπόπειρα παρωδήσεώς του».¹⁹

Τό «Θεόφιλος» εἶναι τελικά ἕνα σύνθετο κείμενο: εἶναι παρωδία καί συγχρόνως σάτιρα πού χρησιμοποιεῖ τήν παρωδία. Γι' αὐτό καί, παρότι θά μπορούσαμε νά τό περιλάβουμε σέ μιά ἀνθολογία παρωδιῶν, δέν θά ἔπρεπε νά περιληφθεῖ σ' ἐκείνη, τήν ὁλοκληρωμένη, ἀνθολογία ὑπερρεαλιστικῶν κειμένων, ἡ ὁποία, κατά τόν Βαγενά,²⁰ θά ἔπρεπε νά περιεῖχε καί τίς καλύτερες ἀπό τίς παρωδίες ὑπερρεαλιστικῶν κειμένων, γιατί οἱ παρωδίες αὐτές ἀνήκουν ἀναπότρεπτα στόν ὑπερρεαλισμό.

1. Τά δύο πρῶτα εἶναι τό ταξιδιωτικό κείμενο τοῦ Κ.

Ουράνη «Στό φωτεινό 'Αρχιπέλαγος: 'Αγιάσσο» (Ελεύθερον Βήμα, 5 Αύγουστου 1930 = Ταξίδια. Ελλάδα, 'Αθήνα χ.χ., σ. 228), και τό ἄρθρο «'Η λεσβιακή τέχνη» τοῦ Μ. Παρασκευαΐδη (στό λεύκωμα τοῦ Μ. Καλλοναίου Λέσβος, 'Αθήνα 1934, σ. 164): βλ. Γ.Κ. Κατσιμπαλή, Βιβλιογραφία Θεόφιλου Χατζημιχαήλ, 'Αθήνα 1957, σ. 8. Δέν υπολογίζω τή «Χωριάτικη ἱστορία» τοῦ Γ. 'Αδρακτᾶ «'Ο φουστανελλάς ζωγράφος», πού ἔχει ἥρωα τόν Θεόφιλο (μέ τό ψευδώνυμο Βασιλικός) - Ἡμερολόγιον Κ. Σκόκου - καί πού ἀποτελεῖ τή μοναδική ἀναφορά στόν ζωγράφο πρὶν ἀπό τό 1930, γιατί αὐτή ἔχει κατά κύριο λόγο θέμα τῆς τῆς γραφικότητά τοῦ Θεόφιλου καί ὄχι τήν τέχνη τοῦ.

2. Σωτήρης Τριβιζᾶς, Τό σουρρεαλιστικό σκάνδαλο - Χρονικό τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ κινήματος στήν Ελλάδα, 'Αθήνα 1966, σ. 213-269.

3. 'Ο.π., σ. 35. Κατά τή Χριστίνα Ντουινά (Λογοτεχνία καί πολιτική στόν Μεσοπόλεμο - Τά λογοτεχνικά περιοδικά τῆς ἀριστερᾶς (1924-1936), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 187) πιθανότερος συντάκτης τῶν δύο παρωδιῶν εἶναι ὁ 'Ασημάκης Πανσέληνος.

4. Στόν Ἐμπειρικό γνώρισε τό ἔργο τοῦ Θεόφιλου ὁ καταγόμενος ἀπό τή Λέσβο παρισινός φίλος τοῦ 'Α. Τετιάδε τό καλοκαίρι τοῦ 1933 (βλ. 'Οδυσσεύς Ἐλύτης, «'Ο ζωγράφος Θεόφιλος», γ' ἐκδ. 'Αθήνα 1979, σ. 23-24). 'Ο Ἐλύτης τό γνωρίζει στίς ἀρχές τοῦ 1935 ('Ανοιχτά Χαρτιά, 'Αθήνα 1974, σ. 101).

5. 'Οδυσσεύς Ἐλύτης, Ἀνοιχτά Χαρτιά, ὅ.π., σ. 280.

6. Βλ. καί 'Ιάκωβος Μ. Βούρτσος, Βιβλιογραφία Ἀνδρέα Ἐμπειρικοῦ (1935-1984), 'Αθήνα 1984, σ. 29.

7. «Τόν Μάρτιο τοῦ 1935 ἡ ἐκδοχή τῆς Ὑψικαμίνου ἔπεσε στούς φιλολογικούς κύκλους τῆς πρωτεύουσας ὡς κεραυνός ἐν αἰθρία» (Τριβιζᾶς, ὅ.π., σ. 31).

8. 'Ιάκωβος Μ. Βούρτσος, «Χρονολόγιο Ἀνδρέα Λ. Ἐμπειρικοῦ (1901-1985)», Χάρτης. «Ἀφιέρωμα στόν Ἀν-

δρέα Ἐμπειρικό», τεῦχ. 17/18, Νοέμβριος 1985, σ. 519.

9. Βλ. τό κείμενο τοῦ Μυριβήλη στό Τριβιζᾶς, ὅ.π., σ. 83-87.

10. Γιά μιὰ διάκριση τῶν πεζομορφῶν ποιημάτων σέ «πεζοτράγουδα» καί «ποιήματα σέ πεζό», βλ. Νάσος Βαγενάς, «Γιά ἓναν ὀρισμό τοῦ μοντέρνου στήν ποίηση», Ἡ εἰρωνική γλώσσα, 'Αθήνα 1994, σ. 51.

11. Βλ. τόν κολοφῶνα τοῦ Βιβλίου ἐπίσης Βούρτσος, Βιβλιογραφία Ἀνδρέα Ἐμπειρικοῦ (1935-1984), σ. 29.

12. Ἡ ἀναφορά, λ.κ., στό «Θεόφιλος» τῆς σεντούκας, στήν ὁποία φύλαγε τά ρούχα τοῦ ὁ ζωγράφος, ὑπάρχει καί στήν περιγραφή ἀπό τόν Ἐλύτη τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἀπό τό ταξίδι τοῦ Πάσχα τοῦ 1935 στή Λέσβο (βλ. Ἀνοιχτά Χαρτιά, σ. 220-221).

13. Εὐχαριστῶ τήν κόρη τοῦ Νίκη Ἐλευθεριάδη, πού μου ἐπέτρεψε νά δῶ τό ἀρχεῖο τοῦ Ἐλευθεριάδη, στό ὁποῖο σώζονται ἀρκετά ποιήματά τοῦ γραμμένα κατά τή δεκαετία τοῦ '30.

14. Πρβλ. τή σημείωση 4.

15. Τό τεῦχος αὐτό ξεκίνησε ὡς περιοδική ἐκδοχή, ἡ ὁποία ὅμως διακόπηκε μετὰ τό πρῶτο φύλλο. 'Ο Κανέλης θά συμμετεῖχε καί στό δεύτερο τεῦχος (μαζί μέ τούς Ἐμπειρικό, Ἐγγονόπουλο, Ἐλύτη, Καλαμάρη καί Θαλή Ρηγορίδη) «μέ πρωτότυπη ἐργασία» (βλ. Ὑπερρεαλισμός, Α', 1938, σ. 67). Εὐχαριστῶ τόν κ. Ἀλέξανδρο Ἀργυρίου γιά τήν πληροφῶρα ὅτι καί τή δεκαετία τοῦ 1940 ὁ Κανέλης δημοσίευσε κείμενα γιά εἰκαστικά θέματα στόν Ριζοπάστη, στά ὁποῖα ἦταν εὐνοϊκός πρὸς τόν ὑπερρεαλισμό.

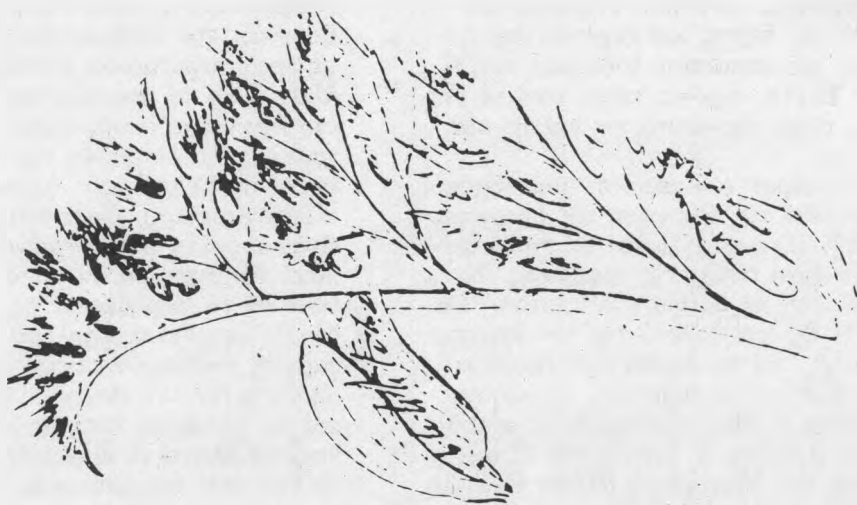
16. Ἀνοιχτά χαρτιά, σ. 216.

17. 'Οδυσσεύς Ἐλύτης, 'Ο ζωγράφος Θεόφιλος, σ. 62.

18. 'Ο.π.

19. «'Ο ὑπερρεαλισμός στήν Ελλάδα καί ὁ μύθος τῆς ἀργοπορίας», Ἡ εἰρωνική γλώσσα, σ. 357.

20. 'Ο.π.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΤΕΡΗΣ, *Στόν άστερισμό του κυνός, σχέδια, αισθητική έπιμέλεια Γιώργης Βαρλάμος, εκδόσεις Άμητός, Ξάνθη 1999, σ. 99.*

Τρία έπιμέρους άφηγήματα συνθέτουν, μαζί με τά σχέδια καί σπονδυλωτά, τό βιβλίο, τό όποιο δέν θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί έρωτικό, παρά μόνο όσον άφορ ά τό θέμα του, αλλά ούτε καί πορνογραφικό, παρά τίς σχετικές κορώνες του, ούτε, τέλος, παρωδία πορνογραφήματος, παρά τίς υπερβολές του, άν καί οι τρεις αυτές εκδοχές φαίνεται νά είναι μέσα στίς προθέσεις του. Κατά τά λοιπά, έχουμε έναν «υπόψιασμένο» Άθηναίο, δάσκαλο στην έπαρχία, πού εμπλέκεται σέ διάφορες έρωτικές ιστορίες, βουκολικές, έπαρχιακές ή έστω «λαϊκές». Τό άρσενικό καί τό θηλυκό βρίσκονται σταθερά στους ρόλους του κυνηγού καί του στόχου, ό κυνισμός τους είναι διάχυτος καί συστηματικός, οι ρωγμές του έμφανείς. Η κορύφωση καί ή έκπληξη σταθερά στό τέλος κάθε ιστορίας, ή όποια «πνευματική» καί «φιλοσοφική» άνησυχία του (άρσενικού) ήρωα πάντοτε στην άρχή, ή άφέλεια καί ό μελοδραματισμός της παρτεναίρ διαρκής. Γλώσσα του ή τρέχουσα ενός σημερινού σαραντάρη, μέ άδίαστη ροή, οι ρυθμοί της πλοκής κατάλληλοι γιά νά τους παρακολουθήσει ένας μέσος άναγνώστης έρωτικο-αισθηματικών άφηγημάτων ή, μάλλον, γιά νά διαβαστεί έν γένει ως τέτοιο βιβλίο.

Τά σχέδια είναι «θεματικά» ύδατογραφήματα, πάνω σέ άνάγλυφο χαρτί, τό όποιο μαζί μέ τή γραμματοσειρά καί τό σχήμα του βιβλίου (όλα της έπιλογής του ζωγράφου, σύμφωνα μέ τους κανόνες της εκδοτικής σειράς) δημιουργούν κάποια άπόσταση άσφαλείας από τόν κυνισμό πού αναπέμπουν τά διαδραματοποιήση. Η σχέση του κειμένου μέ τήν εικόνα είναι όντως άμφίδρομη, έτσι πού μπορεί κανείς νά πει ότι ή κάθε πλευρά έπωμίζεται καί ευθύνες της άλλης καί πώς, γιά τό τελικό άποτέλεσμα, συγγραφέας καί ζωγράφος είναι συνυπεύθυνοι. Μόνο πού τό άποτέλεσμα είναι κυρίως ή προαναφερθείσα δήλωση προθέσεων, πού καθιστά τό βιβλίο πετυχημένο, άν θεωρήσουμε πώς πρόκειται ακριβώς γιά άφήγηση προθέσεων.

Τό έν λόγω βιβλίο άποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα μιās τάσης της σύγχρονης λογοτεχνικής, δημοσιογραφικής άκόμα καί τηλεοπτικής γραφής, ή όποια, όσο καί άν συστήνεται ως τελευταίας κοπής, έχει δοκιμαστεί έπί μία συναπτή είκοσαετία στόν «Νέο Έλληνικό Κινηματογράφο». Η γενίκευση αυτού του ιδιώματος, στά σχετικώς «άθώα» εκείνα χρόνια της Μετα-

πολίτευσης, όχι μόνο καταργούσε τήν πιθανότητα γιά «κανονικό», δηλαδή άφηγηματικό κινηματογράφο, αλλά καί νομιμοποιούσε τόν λαϊκισμό, διά της «προσέγγισης» ή της άντιδιαστολής, έστω καί άν τώρα τό ρόλο της βιντεοταινίας έχουν αναλάβει ό Ίούδας καί ή Μαρία πού φιλούσαν ύπέρροχα...

Μά έδω, ένας λόγος άντιρρητικός θά μπορούσε νά παρατηρήσει: ό έν λόγω συγγραφέας δέν είναι από τους πιο γνωστούς καί διακεκριμένους σ' αυτό τό είδος, ύπάρχουν άλλοι πού τά βιβλία τους πουλάνε μέ διάφορους τρόπους, καλό είναι κανείς νά άναμετράται μέ τίς πιο ισχυρές εκφράσεις μιās τάσης καί ενός είδους γραφής, μέ ό,τι έπηρεάζει καί όχι μέ τό άποτέλεσμα της έπιρροής. Σωστά όλα αυτά, αλλά θά πρόσθετα πώς καί ή έπιλογή λιγότερο γνωστών συγγραφέων καί των βιβλίων τους έχει τή δική της σημασία, ή όποια δέν πρέπει νά παραμελείται, γιατί δείχνει τό εύρος των σχολιαζόμενων φαινομένων καί, κάποτε, έπιτρέπει νηφαλιότερες καί παραγωγικότερες σκέψεις. Προϋπόθεση βέβαια τό βιβλίο νά άντέχει τό ρόλο του δείγματος, όπως νομίζω γιά τό προκείμενο.

- ΜΑΡΚΟΣ ΜΕΣΚΟΣ, *Προσωπικά κείμενα, εκδόσεις Νεφέλη, Άθήνα 2000, σ. 288.*

Μάλλον χρόνιες έξομολογήσεις τά «προσωπικά κείμενα» κατάφεραν νά ξεφύγουν από τήν τροχιά εκείνη των στίχων μά πού μιλούν πάλι έν όνόματί τους... μάς προειδοποιεί ό Μέσκος άμέσως μετά τόν κατάλογο των «περιεχομένων» του βιβλίου, ό όποιος διαχωρίζεται σέ δύο κατ' έπίφασιν μέρη: «Γνωστοί καί φίλοι», «Φίλοι καί γνωστοί». Κείμενα λοιπόν πού δέν θά μπορούσαν νά ύπάρξουν άνεξάρτητα από τήν ποίησή του, όπως ό Μέσκος δέν διεκδικεί έπιπλέον τήν ιδιότητα του δοκιμογράφου, δέν τήν προσθέτει μαζί καί μέ αυτή του πεζογράφου, δέν άποζητά τήν επικύρωση στο συρμό των δηλουμένων άρμοδιοτήτων, ρόλων καί ταυτοτήτων. Ποιητής ό Μέσκος καί δι' αυτής της ιδιότητας γράφει καί τά ύπόλοιπα, μιλά γιά τους γύρω καί τους κοντινούς του, ως ποιητής τους θυμάται, τους διαβάξει, τους χαιρετά καί τους μαλώνει. Άπό πού άλλου τό δικαίωμα;

Τά δικαιώματα του ποιητή καί της ποίησης είναι τό «θέμα» του. Αυτό πραγματεύεται, άνακατεύοντας πραγματολογικά στοιχεία, κριτικές νότες, σχόλια περιρρέοντα καί κυρίως τήν εικόνα, τήν εικόνα του προσώπου πού έποίησε, τίς ρυτίδες πού άφησε έμφανείς ή προσπάθεια καί τίς ούλές τις άνεξίτηλες του «σημαντικού γεγονότος», πού ύπήρξε, πού έπανεμφανίζεται καί μετουσιώνεται, πού πάντα μάς άκολουθεί καί περιττεύει. Σ' αυτή τήν προσωποκρατούμενη έπι-

κράτεια και τό προσωπικό σύμπαν τοῦ ποιητῆ: ἄγνωστοι καί διάσημοι, βιβλία καί στιγμές, ἡ ποίηση καί ἡ ζωὴ της, ὅλα δικά του καί τῶν ἄλλων, οἰκεῖα καί μακρινά, διωμένα καί διανοητικά, ἀνεπίστρεπτα καί ὀριστικά. Τό ἀνυπεράσπιστο ποίημα καί τό ἡμιτελές, τό κακό ρέμα τοῦ ποιητῆ καί οἱ λευκές νύχτες τοῦ προγόνου Φιοντόρ, ἡ Καμμένη Γυναίκα μέ τά δυό μαῦρα λιθάρια, ὁ Ὀδυσσεας, ὁ Πέλλας καί ὁ ἄλλος μέ τό μετέωρο βλέμμα του, οἱ φίλοι τῆς Ἀθήνας, τῆς Ἑδεσσας καί τῆς Σαλονίκης, οἱ φίλοι τῆς ποίησης καί τοῦ ποιητῆ, τά σιωπηλά βλέμματα πού δίνουν τό κουράγιο, τά φιλικά χτυπήματα στήν πλάτη ἢ στό κείμενο πού ἀποδυναμώνουν. Ὁ λόγος ὑπαινικτικός, ψιθυριστός, σχεδόν φοβισμένος, μέ ἐπίγνωση τῶν ὁρίων ἀλλά βέβαιος γιά τήν ἀλήθειά του. Ἦταν δύσκολα τά χρόνια καί οἱ ἄνθρωποι, εὐκολα τά μεγάλα λόγια καί ἀδιάφορα, σημειώσεις αὐτές ἐδῶ στά περιθώρια - ποιά περιθώρια, οὐδέποτε ὑπῆρξαν.

Προϋποτίθεται ἡ ποίηση τοῦ Μέσκου γιά νά διαβαστεῖ τό παρόν βιβλίο· ἀπό μόνο του δέν φωτίζει οὔτε καί εἰσάγει, δέν φέγγει ἀλλά σέ κακοφωτισμένα σοκάκια καί γιδόστρατες ὁδηγεῖ, προϋποθέτει τήν ποίηση ὅπως καί ἡ ζωὴ, μέσα της μεγαλώσαμε καί ἔχουμε νά λέμε, γι' αὐτήν καί τοὺς ἐραστές της νά γράφουμε, τό πρόσωπο ν' ἀναζητοῦμε τοῦ ποιητῆ καί τῶν συνοδοιπόρων του, τή σχέση τῆ μοναδικῆ καί ἀδιαίρετη - τό πρόσωπο τό δικό μας ψαύοντας.

- ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, *Οἱ φωτογραφίες, ποιήματα, Σέρρες 2000*, σ. 32.

Πενήντα χρόνια σέ χαρτόνι γκρίζο

Δεκαεννιά ποιήματα ἐπὶ ἀντιστοιχῶν φωτογραφιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτυπώνονται διὰ τῶν ποιημάτων, ἀφοῦ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τῆ θέσης τους, δηλαδή τίς ἀριστερές σελίδες πού μένουν λευκές, ἐπίμονα καί ὀριστικά λευκές. Ποιήματα γραμμένα στίς κιτρινωμένες γωνιές τους, ἰχνογραφήματα στιγμῶν καί περιγράμματα προσώπων, ποιήματα καί ποίηση μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, πού ἀνακαλεῖται σάν τίποτα νά μή μεσολάβησε. Μά γιά τοὺς ἄνθρώπους πού ἔζησαν νέοι τῇ δεκαετία τοῦ '40, πού ἐκεῖ διαμορφώθηκαν, γιά τοὺς ἄνθρώπους πού τήν διαμόρφωσαν αὐτοπροσώπως, τί μπορεῖ νά μεσολαβήσει; Ἀπὸ δῶ, ὡς τό θάνατο...

- ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΛΑΝΟΔΙΟΝ, τεῦχος 31, Ἰούνιος 2000, σ. 175.

Τό καινούργιο τεῦχος τοῦ καλοῦ καί σοβαροῦ περιοδικοῦ περιλαμβάνει ποιήματα τῶν Μιχάλη Πιερῆ, Θόδωρου Κουλούρη καί Δημήτρη Χαρίτου, δύο κείμενα γιά τήν πεζογραφία τῆς Ἀγγέλας Καστριναῆ μαζί μέ ἕνα διήγημά της καί, στίς μόνιμες στήλες του, βιβλιοκρισίες, σχόλια καί ἀντιπαραθέσεις. Τό καθιερωμένο ἀφιέρωμα τοῦ τεύχους, τό ὁποῖο ἐκτείνεται σχεδόν στίς μισές σελίδες του, ἀφορᾷ τόν ποιητῆ

Τάκη Παυλοστάθη καί πραγματοποιεῖται ἕνα χρόνο μετά τό θάνατό του. Ὅμως, ἐνῶ συνήθως τά ἀφιέρωματα τοῦ περιοδικοῦ ἀποτελοῦν τό πιό «βαρὺ» τμήμα τοῦ κάθε τεύχους, οἱ σελίδες τοῦ παρόντος ἀφιερώματος μᾶλλον εἶναι ἀπὸ τίς πιό ἀδύναμες. Ἄν ἐξαιρέσουμε τά κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ, ἀπομένουν ἐξήντα σελίδες, ὑπογραφόμενες, σχεδόν ὅλες, ἀπὸ φίλους καί γνωστούς του, δεκαεπτὰ τόν ἀριθμό. Μά τό ἀφιέρωμα παραμένει σέ αὐτό τό πλαίσιο, τῶν προσωπικῶν καί προσωποποιημένων ἀναφορῶν καί ἐνθυμήσεων, καί δέν δικαιολογεῖ τό λόγο πού πραγματοποιήθηκε, δηλαδή τήν σημαντικότητα καί τήν ἀξία τοῦ ποιητῆ στόν ὅποιο ἀναφέρεται, πόσο μᾶλλον ὅταν πρόκειται γιά ποιητῆ ἄγνωστο, ἀφανή καί πρό πολλοῦ ἀποσυρμένο στήν Ἀμφισσα. Δεκτὴ καί σεβαστὴ ἡ εὐαισθητοποίηση καί συγκίνηση τοῦ ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ Γιάννη Πατίλη, ὅμως ὁ δρόμος τῆς προσέγγισης τοῦ πνευματικοῦ στίγματος καί τοῦ ποιητικοῦ ἔργου, μέσα ἀπὸ ἀναφορές στό πρόσωπο ἢ χαιρετισμούς στόν φίλο, εἶναι δρόμος ιδιαίτερα ἀπαιτητικός καί δύσκολος, παρά τά ἀντιθέτως θρυλούμενα. Εὐχάριστη ἐκπλήξη ἡ συμμετοχὴ τοῦ μαίτρ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν ἀναφορῶν Θωμᾶ Γκόρπα, ἡ ὁποία ὅμως δίνει καί τό μέτρο μέ βάση τό ὅποιο ἐλάχιστες συμμετοχές διασώζονται, ἐνῶ οἱ περισσότερες φαντάζουν φτωχές καί ἀτυχεῖς, παραμένουν μετέωρες καί ἀδικαιώτες.

Μά ὁ λόγος γιά αὐτό ἐδῶ τό σχόλιο δέν εἶναι μιὰ ἀτυχὴς στιγμή ἐνός ἐπιτυχημένου περιοδικοῦ, ἀλλά ἡ βεβαιότητά μου γιά τὴ σημαντικότητα τοῦ ποιητῆ Τάκη Παυλοστάθη, ἡ ὁποία ὄχι μόνο δέν ἀναδεικνύεται ἀπὸ τό ἀφιέρωμα, ἀλλά ἴσως καί νά πλήττεται ἡ ὁποία εἰκόνα του, γιατί ἡ πληθώρα φιλικῶν παρεκβάσεων ἀναπέμπει συγκατάβαση. Πόσο μᾶλλον πού ὁ Παυλοστάθης εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιό ἐνδιαφέρουσες φωνές «τοῦ '70» καί ἡ ἐμφάνισή του, μέ τὴ συλλογὴ *Ὁ γυμνὸς ὀφθαλμὸς καί τό φασματοσκόπιο* (1974), συνιστᾷ μιὰ ἀπρόσμενη στιγμή τῆς ποίησης ἐκείνων τῶν χρόνων, στιγμή ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει ἕναν ποιητῆ, ἐπαρκῶς, ἐγκαίρως καί πολλαπλῶς ὑποψιασμένο, πράγμα ἐξαιρετικὰ σπάνιο μέσα στήν ἐπιτηδευμένη καί κυρίως ἐνδιάθετη ἀφέλεια τῆς ἐποχῆς καί τῶν ὁμηλικῶν του.

Παραμένει λοιπὸν πρὸς διερεύνηση καί πιστοποίηση ἡ νύξη τοῦ εἰσαγωγικοῦ σημειώματος, ἡ ὁποία μιλά γιά «ἐντονὴ πνευματικὴ προσωπικότητα ἰδίου ρυθμοῦ», ὥστε ὁ ποιητὴς Τάκης Παυλοστάθης νά μᾶς παραδοθεῖ στίς πραγματικὲς του διαστάσεις, τό ἔργο του νά φωτιστεῖ καί οἱ εὐθύνες τῶν ἐμπλεκομένων, μὴδὲ τοῦ γράφοντος αὐτὲς ἐδῶ τίς γραμμές ἐξαιρουμένου, νά ἀναληφθοῦν.

Κώστας Βούλγαρης

- ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ

Ἀνάμεσα σ' ὅσα ἐπαινετικά σημείωνε σέ περασμένο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* (Μάρτιος 2000) ὁ Κώστας Βούλ-

γαρης για τό Δελτίο 'Εκπαιδευτικής 'Αρθρογραφίας του Παιδαγωγικού 'Ινστιτούτου ξεχώρισα τά 'επόμενα: «Λιτό καί σεμνό... χαρίζει στόν 'αρθρογράφο καί τόν συγγραφέα μιά 'ελάχιστη 'αναγνώριση του μόχθου του...». 'Ομολογῶ πῶς δέν εἶχα πρόσφατα αὐτή τήν τύχη. Γιατί, ἐνῶ στό τχ. 14 τοῦ Δελτίου ἀποδελτιώνεται τό δεύτερο στή σειρά 'άρθρο ἀπό τό περιοδικό 'Εκπαιδευτική Κοινότητα, τχ. 49 (1999) γιά τό θέμα καί τό λήμμα τῆς εκπαιδευτικῆς ἀξιολόγησης, παραλείπεται ἀνεξήγητα τό πρῶτο στή σειρά 'άρθρο στό ἴδιο τεῦχος τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ. Τίτλος του «'Ιδεολογία καί πολιτική στήν ἀξιολόγηση τῶν εκπαιδευτικῶν» καί συντάκτης του ὁ ὑπογραφόμενος.

Θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ κάποιος πῶς ἡ ἀποδελτίωση τοῦ ἐν λόγω 'αρθρου παράτεσε ἀπό τά χέρια ἡ τόν ὑπολογιστή τῆς πενταμελοῦς τεκμηριωτικῆς ομάδας τοῦ Δελτίου. Αὐτό θά ἦταν μιά εὐλογοφανῆς ἐξήγηση, ἂν στό 'επόμενο τεῦχος (ἀρ. 15) τοῦ Δελτίου εἶχε ἀποκατασταθεῖ ποικιλότροπα αὐτή ἡ παράλειψη. Μάταια.

Δέν εἶναι, βέβαια, ἀπό ματαιοδοξία πού ἐπιθυμῶ αὐτή τήν «'ελάχιστη 'αναγνώριση τοῦ μόχθου μου» ἀπό τό Π.Ι. 'Απαγε τῆς βλαστημίας. 'Απλῶς δέ θέλω γιά προφανεῖς λόγους νά περάσει ἀπαρατήρητη αὐτή ἡ μορφή εκπαιδευτικῆς λογοκρισίας. Γιατί ὑποθέτω βάσιμα πῶς τό ἐν λόγω 'άρθρο ἐνόχλησε τά μάλα τοὺς ὑπεύθυνους τοῦ Δελτίου. Τό θέμα τῆς ἀξιολόγησης τῶν εκπαιδευτικῶν ἦταν καί ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἓνα ἀπό τά ἀγκάθια τῆς εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ. Γι' αὐτό καί δέν ξέρω ἂν ἡ «τεκμηριωτική» ομάδα τοῦ Δελτίου μέ δική της πρωτοβουλία ἡ μέ ἐντολή ἄλλων ἔπιασε τό λογοκριτικό ψαλίδι.

Εἶμαι περίεργος, ἔτσι, νά δῶ τί θά κάνουν τώρα οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ Δελτίου. Γιατί, ξέχωρα ἀπό τήν «ἐπανόρθωση», οφείλουν νά συνεχίσουν ἀλογόκριτα καί τή βιβλιογράφηση τοῦ Πολίτη, μιά καί ὁσονοῦπω ἔρχεται καί τό λεγόμενο 3ο Κοινοτικό Πλαῖσιο Στήριξης. 'Αν, βέβαια, θά εἶναι ὥς τότε ἀκόμα στή θέση τους...

Μπάμπης Νούτσος

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Γιάννης Μιχαλόπουλος ('Ωρίων), *Ποιήματα*, ἐκδ. Θεμέλιο, 'Αθήνα 2000, σ. 64.

Μισέλ Ριό, *Τό ἄγαλμα τῆς 'Ελευθερίας*, νουάρ μυθιστόρημα, μτφρ. 'Αγγελική Ξύδη, ἐκδ. Πόλις, 'Αθήνα 2000, σ. 230.

Θωμᾶς Σκάσης, *'Ελληνικό σταυρόλεξο*, μυθιστόρημα, ἐκδ. Πόλις, 'Αθήνα 2000, σ. 596

Συνομιλώντας μέ τόν Καδάφη, 'Ανθολογία ξένων καθαφογενῶν ποιημάτων, ἐπιμ. Νάσος Βαγενάς, ἐκδοση Κέντρου 'Ελληνικῆς Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 382.

Γ.Δ. Παπαντωνάκης, *'Η μορφολογία τῆς Σαχτουρικῆς*

μεταμόρφωσης, ἐκδ. Νεφέλη, 'Αθήνα 2000, σ. 556.

Γιώργος Παναγιολόπουλος, *Κερίά θυέλλης*, ποιήματα, ἐκδ. 'Οδός Πανός, 'Αθήνα 1999, σ. 54.

Αἰμίλιος ΕΔΕΝ, 'Ορφέας. 'Αναφορά στόν ἰσορροπιστή τοῦ 'Ονείρου, ποιήματα, ἐκδ. Δελφίνοι, 'Αθήνα 1993, σ. 39.

Μαρία Στεφανοπούλου, *'Η σιωπή τοῦ κατοικεῖ στά σπίτια*, νουέλες, ἐκδ. 'Αργός, 'Αθήνα 1999, σ. 250.

• ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Γιώργος Τσιάκαλος, *Οδηγός ἀντιρατσιστικῆς ἐκπαίδευσης*, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 336.

Τόμας Μάγερ, *'Η πολιτική ὡς θέατρο*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, προλεγόμενα Νίκος Κοτζίδης, ἐκδ. Καστανιώτης, 'Αθήνα 2000, σ. 191.

• ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Peter J. Hawkins, *Εἰσαγωγή στήν κλινική ὕπνωση*, μτφρ. Άννα Ταβουλάρη, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 272.

Γρηγόρης Ποταμιάνος, *Κλινική Ψυχολογία. Σύγχρονα θέματα κλινικῆς πρακτικῆς καί ἐρευνας*, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 237.

• ΘΕΑΤΡΟ

'Αλέξης Σεβαστάκης, *Πολιορκίες*, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, τόμοι Α+Β, σ. 374+357.

Μολιέρος, *Μισάνθρωπος*, ἀπόδοση Κώστα Βάρναλη, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 127.

Μολιέρος, *Σχολεῖο Γυναικῶν*, ἀπόδοση Κώστα Βάρναλη, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 138.

Χαρά Μπακονικόλα - Γεωργοπούλου, *Κανόνες καί ἐξαιρέσεις. Κείμενα γιά τό νεοελληνικό θέατρο*, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 193.

• ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Σπυρίδων Κων. Συναλῆς, *Μεσολόγγι 1826. Τύχης οἰκογενείας Ι. Μάγερ καί κατάλογος τῶν αἰχμαλώτων τῆς 'Εξόδου*, ἐκδοτική 'Αλφα, 'Αθήνα 2000, σ. 144.

Κωνσταντῖνος Κολιόπουλος, *Στρατηγικός αἰφνιδιασμός. Ὑπηρεσίες πληροφοριῶν καί αἰφνιδιαστικές ἐπιθέσεις*, πρόλογος 'Αθ. Πλατιάς, ἐκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα 2000, σ. 448.

Hans Magnus Enzenberger, *Πολιτική καί πολιτισμός*, μτφρ. Θανάσης Λάζαρου - Μαρία Τοπάζη, ἐκδ. Scripta, 'Αθήνα 2000, σ. 173.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ: Η ΑΓΩΝΙΑ ΟΛΩΝ ΜΑΣ

Μέ τη λογική πώς κάθε νέα «τομή» πρέπει πρώτα να κριθεί στην πράξη και κάθε στείρα άρνηση μόνο κακό μπορεί να επιφέρει στην κοινωνία, ενάμιση χρόνο μετά, ως καθηγητές εργαζόμενοι στα φροντιστήρια μέσης εκπαίδευσης, αποφασίσαμε να καταθέσουμε και εμείς την άποψή μας για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που συντελείται στη χώρα μας. Η πρωτοβουλία αυτή πηγάζει από την παράλληλη ανάγκη να διασαφηνισθεί πώς δεν είναι όρθο οι ιδιοκτήτες των φροντιστηρίων να μιλούν ως εκπρόσωποι μας, αλλά ούτε να γεννᾶται στην ελληνική κοινωνία ή πλάνη πώς αρνούμαστε τη δημόσια εκπαίδευση ως φορέα μαθησιακής και κοινωνικοποιητικής λειτουργίας.

Παίρνοντας, λοιπόν, υπόψη τα ως τώρα δεδομένα, γίνεται κατανοητό ότι και αυτό το σύστημα εκπαίδευσης στηρίζεται στα πρότυπα άλλων χωρών και, κυρίως, της Ε.Ε., χωρίς να υπολογίζονται οι ιδιαιτερότητες της κοινωνίας μας. Είναι φανερό ότι τροφοδοτείται από την ανάγκη προσέλευσης κεφαλαίων στην Ε.Ε. (αυτό επανειλημμένα έχει διατυπωθεί σε δηλώσεις Ευρωπαίων πολιτικών παραγόντων) ώστε αυτή να «σταθεί» στο σκληρό διεθνή ανταγωνισμό. Προκειμένου, λοιπόν, να υλοποιηθεί ο στόχος, η εκπαιδευτική διαδικασία καλείται να δημιουργήσει ανθρώπους - ανταλλακτικά, που δεν είναι σε θέση να έμβασθουν στη γνώση· απώτερος σκοπός είναι η υποβάθμιση των τίτλων σπουδών, ώστε να υπάρχει φθηνό και αναλώσιμο εργατικό δυναμικό.

Η παραπάνω πρόθεση ενισχύει μία μαθησιακή λογική που προμοτοει την επικράτηση της πληροφορίας σε βάρος της γνώσης, του κατακερματισμού σε βάρος της ουσιαστικής προσέγγισης, του ατομικισμού σε βάρος της συνεργασίας, του «πολλού» σε βάρος του «εύ».

Όπως έχει δείξει ή μέχρι σήμερα έμπειρία μας από την εφαρμογή του νέου συστήματος εκπαίδευσης, αυτό δεν αποδέλεει στην αναζήτηση του ανθρώπου, παραγκωνίζει θεμελιακές αξίες και προωθεί τη λογική του όγκου των γνώσεων και πληροφοριών σε βάρος της κριτικής διάθεσης, όποτε, μ' αυτό τον τρόπο, δημιουργούνται άνθρωποι ευάλωτοι στη χειραγώγηση και την εκμετάλλευση· κι αυτό παρά τις περί του αντιθέτου διακηρύξεις, οι οποίες, φυσικά, αν ήσαν ειλικρινείς και απέδελπαν στη δημιουργία ενός πλαισίου που πράγματι να προωθεί την κριτική σκέψη, θα έδρισκαν οπαδούς τους και εμάς αλλά και το σύνολο του εκπαιδευτικού κόσμου.

Από την άλλη, δεν πρέπει να άγνοηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός των μαθητών, όπως τουλάχιστον έδειξε η περυσινή εφαρμογή του συστήματος. Δεν είναι τυχαίο πώς το ποσοστό των μαθητών που απέτυχαν στις προαγωγικές εξετάσεις της Β' Λυκείου είναι αρκετά υψηλό παρά την ευκολία των θεμάτων. Καθόλου τυχαίο, παράλληλα, δεν είναι και το γεγονός ότι στη Γαλλία, όπου εφαρμόζεται το ίδιο σχεδόν σύστημα εδώ και χρόνια, τουλάχιστον το 35-40% των μαθητών δεν αποφοιτά από το Λύκειο. Ούτε συμπτωματική είναι βέβαια η προέλευση αυτών των μαθητών από τις φτωχότερες συνοικίες των κοινωνικά «υποδεέστερων» τάξεων.

Τέλος, το νέο σύστημα εκπαίδευσης στηρίζεται στην έντατικοποίηση της αξιολόγησης των μαθητών σε βάρος του χρόνου μάθησης, ο οποίος μειώνεται αισθητά και στο σχολείο και στο φροντιστήριο.

Το αποτέλεσμα είναι να δημιουργούνται έντονα ψυχολογικά προβλήματα στα παιδιά που αποτυγχάνουν, διότι έσωτερικεύουν την άποτυχία και θεωρούν υπεύθυνους τους ίδιους τους εαυτούς τους, με αποτέλεσμα την παραίτηση, τις ένοχές, τις καταστροφικές και αυτοκαταστροφικές τάσεις και πράξεις.

Αλλά και για όσους κατακτούν το «έθνικό άπολυτήριο», το τίμημα είναι εξίσου βαρύ χωρίς το ανάλογο αντίκρισμα: άγχος, ανασφάλεια, απώλεια της έφηβικής ηλικίας, απουσία αυτοεκτίμησης, για μία θέση στην αγορά των «άπασχολήσιμων» και των ανά πάσα στιγμή αντικαταστάσιμων «ανταλλακτικών».

Στη Γαλλία που δείχνει το μέλλον μας, έχουν αύξηθεί κατακόρυφα τα κρούσματα βίας μέσα στα σχολεία, σε τέτοιο βαθμό πλέον που προβάλλεται ως απαραίτητη η παρουσία αστυνομικών δυνάμεων μέσα στις σχολικές μονάδες! Στο Harvard κάθε φοιτητής έχει και τον προσωπικό του ψυχίατρο!

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, που επιβάλλεται από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, κάθε προσπάθεια διάπλασης χαρακτήρα αποθαρρύνεται, κάθε πρωτοβουλία αψύπνισης εκ προοιμίου θεωρείται ανέφικτη και ουτοπική, κάθε δημιουργική διάθεση πνίγεται.

Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, ή ως τώρα εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης μόνο προβληματισμό πρέπει να δημιουργεί σε κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο. Όσοι, λοιπόν, έχουν αναλάβει την ευθύνη για την επιβολή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα πρέπει να αξιολογήσουν τις αντιδράσεις και να συζητήσουν τις προτάσεις της εκπαιδευτικής κοινότητας σ' αυτήν.

περιλαμβάνονται και οι ώρομίσθιοι (!) καθηγητές των φροντιστηρίων, όπως χρόνια τώρα αποδεικνύει η πρακτική του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας με την αποδοχή του ρόλου μας στην εκπαιδευτική διαδικασία.

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ
ΣΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ
ΟΡΓΑΝΙΣΜΟ «ΡΟΜΒΟΣ»

Τό παραπάνω κείμενο υπογράφουν οι παρακάτω καθηγητές που είναι τά μέλη του συλλόγου:

Τσατούρας Εὐάγγελος, Αὐγουστίνου Μαρία, Καραπέ-
τρος Πέτρος, Λειβαδίτης Γεώργιος, Μαντάς Παναγιώ-
της, Μιχαλά 'Αγάπη, Σιώρης Γεώργιος, Δημόπουλος

Γιάννης, Φώτου Κατερίνα, Σαμαρά Μαρία, Παναγιώ-
του Δήμητρα, Μανωλόπουλος Δημήτρης, Γκουντουβάς
Σωτήρης, Νικολίτης Νίκος, 'Αλεξόπουλος Διονύσης,
Νταφόπουλος Στέφανος, Ζαρμπούνη Μέλλω, Παπα-
γεωργίου Γιώργος, Πανταζόπουλος 'Ηλίας, Τζιωτζιός
Θανάσης, Λιάκου 'Ελένη, Λάμπρου Σπύρος, Ψωμάς
Γιώργος, 'Αξής Χρήστος, 'Αντωνιάδης 'Αντρέας, 'Αλε-
ξάτος Χαράλαμπος, Λάιος Πέτρος, Κουκουλάς Γιάν-
νης, Βλασταράκος Χρήστος, 'Αλέφαντος Νικόλαος,
Τσόγιας Δημήτρης, Τσακίρογλου Σπύρος, Καραχάλιου
'Ιωάννα, Παπαδοπούλου Δέσποινα, Πλούσιου 'Ελευθε-
ρία, Χατζητσομπάνης Παναγιώτης, Βέργαδου Βίκη, Κα-
σωτάκης 'Αντώνης, Μαρκόνη Καλλιρόη, Ξηνατελόνης
Πέτρος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Β Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

IAN KERSHAW

ΧΙΤΛΕΡ 1889-1936: ΥΒΡΙΣ

Η καινούργια αυτή βιογραφία παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και σύντομα θα γίνει η εργασία αναφοράς στον Χίτλερ και το καθεστώς του.

THOMAS CHILDERS, *Boston Globe*

Το έργο του 'Ιαν Κέρσσου για τον Χίτλερ συγκαταλέγεται μεταξύ των πλέον ση-
μαντικών εργασιών για τη σύγχρονη ιστορία που εμφανίστηκαν κατά τις τελευ-
ταίες δεκαετίες.

FRANK SCHIRRMACHER, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*

Μια από τις σημαντικότερες ιστορικές βιογραφίες της εποχής μας που προορί-
ζεται να είναι το οριστικό έργο για πολύ καιρό.

JACKIE WULLSCHLAGER, *Financial Times*

Οι καλύτερες βιογραφίες της χρονιάς

Είναι υποχρεωτικό να διαβαστεί.

PIERS BRENDON, *Mail on Sunday*

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529